
Boekbesprekingen

Bijbelwetenschappen

John H. Walton en D. Brent Sandy, *The Lost World of Scripture: Ancient Literary Culture and Biblical Authority* (Downers Grove: InterVarsity Press, 2013), 320 p., \$ 25.00 (ISBN 978083040328).

John H. Walton, als hoogleraar Oude Testament aan Wheaton College verbonden, schreef samen met zijn collega en nieuwtestamenticus D. Brent Sandy *The Lost World of Scripture*. De centrale these van deze gezamenlijke publicatie is het besef dat de oudoosterse cultuur allereerst een mondelinge cultuur is en daarom aanpassing vraagt van de traditionele inspiratieleer van de Schrift. Deze zou te zeer op de feitelijke bewoording van de Schrift zijn gericht. Dat past wel in een cultuur waarin teksten gedrukt worden, maar niet in een mondelinge cultuur.

Zeer zeker gingen aan de evangeliën in schriftelijke vorm en aan menig oudtestamentisch bijbelboek mondelinge overleveringen vooraf. Dat neemt niet weg dat vanaf de schriftelijke vastlegging deze ijkpunten zijn gaan vormen voor de mondelinge overlevering. Te veel wekken Walton en Sandy de indruk dat dit pas geldt vanaf de uitvinding van de boekdrukkunst. De auteurs hebben wel gelijk als zij stellen dat de notie van een oorspronkelijk handschrift geen oplossing biedt voor alle verschillen tussen bestaande handschriften. Wel zou ik veel meer dan zij het woord 'alle' willen onderstrepen. Veel verschillen kunnen namelijk zo wel worden verklaard.

Ongetwijfeld hebben echter meerdere oudtestamentische boeken een redactiegeschiedenis gehad. Terzijde noem ik dat de

auteurs te weinig laten uitkomen dat dit voor het Nieuwe Testament anders ligt. Zelf geven zij dan alleen als voorbeelden Markus en de brief aan de Romeinen. Ik zou er geen derde aan weten toe te voegen. Bij het Oude Testament moeten wij ervan uitgaan dat meer dan eens sprake is geweest van een update in taal en plaatsnamen, toevoegingen van verklarende opmerkingen (bijv. Gen. 12:3) en van passages (bijv. Deut. 34). Bij de profeten kunnen we er niet zonder meer van uitgaan dat zijzelf hun profetieën als geheel op schrift hebben gesteld. Dat is meer dan eens het werk van leerlingen geweest. Wel blijft voor Walton en Sandy staan dat achter de Pentateuch het gezag van de persoon van Mozes staat en achter de boeken van de profeten het gezag van de profeet naar wie het boek is genoemd. Zij rekken deze notie hier en daar echter wel erg op. Zo wordt de tweede helft van Jesaja helemaal losgemaakt van de profeet Jesaja uit de achtste eeuw voor Christus. Dat gaat toch verder dan een redactie of ordening van profetieën van Jesaja.

Verschillen tussen de Septuaginta en de masoretische tekst hebben onder meer te maken met het feit dat de vertalers van de Septuaginta van een andere Hebreeuwse tekst hebben gebruikgemaakt. Het boek Jeremia is daarvan een duidelijk voorbeeld. Ik meen dat er goede argumenten zijn om zo veel mogelijk de masoretische tekst van het Oude Testament aan te houden. Tegelijk blijft staan dat de bijbelse boodschap nergens aanpassing behoeft als wij ons op de Septuaginta richten. De grote vraag is of wij de Schrift niet slechts als een verwijzing naar de openbaring zien, maar Schrift en openbaring gelijkstellen. Dan vragen verschillen tussen handschriften wel om

een verklaring maar deze leiden niet tot een andere visie op de Schrift en haar boodschap.

Positief is dat Walton en Sandy zich distantiëren van Kenton Sparks en Peter Enns. Dezen relativeren met een beroep op de oudoosterse context van de Schrift de historiciteit van wat de Schrift als historie meedeelt. Terecht geven Walton en Sandy aan dat de boodschap van de Schrift onlosmakelijk is verbonden met de historiciteit van de gebeurtenissen waarop die boodschap is gebaseerd. De belofte aan Abraham verliest haar kracht als Abraham een literaire fictie is. Nadrukkelijk stellen zij dat de Schrift geen mythografie maar historiografie biedt. Zeker is dat wij geen moderne maatstaven van nauwkeurigheid mogen opleggen aan de bijbelse geschiedschrijver. Het hoeft helemaal geen betoog dat de bijbelse geschiedschrijver een heel bepaalde selectie van feiten maakt. Een zwak punt is dat de auteurs een te grote scheiding tussen klassieke en moderne geschiedschrijving aanbrengen. Een geschrift, of het nu klassiek is of modern, kan de claim dat het geschiedenis biedt slechts geloofwaardig maken indien wat als geschiedenis wordt gepresenteerd ook metterdaad is gebeurd. Voor de betrouwbaarheid van de bijbelse geschiedschrijving zijn tal van argumenten aan te voeren waar ook niet-gelovigen niet omheen kunnen.

Boven-Hardinxveld

P. de Vries

M.J. Paul, G. van den Brink en J.C. Bette (red.), *Bijbelcommentaar Psalmen II – Prediker* [SBOT, 8] (Veenendaal: Centrum voor Bijbelonderzoek, 2011), 944 p., € 65,00 (ISBN 9789077651087). M.J. Paul, G. van den Brink en J.C. Bette (red.), *Bijbelcommentaar Hooglied – Jesaja* [SBOT 9] (Veenendaal: Centrum voor Bijbelonderzoek, 2012), 911 p., € 65,00 (ISBN 9789077651155). M.J. Paul, G. van den Brink en J.C. Bette (red.), *Bijbelcommentaar Hosea – Maleachi* [SBOT 12] (Veenendaal: Centrum voor Bijbelonderzoek, 2015), 867 p., € 65,00 (ISBN 9789077651315).

Nadat het Centrum voor Bijbelonderzoek in 2003 de serie op het NT afrondde, heeft het in 2015 het laatste commentaardeel op het OT gepubliceerd. Dat is een prestatie van formaat, waarmee redacteurs en auteurs te feliciteren zijn. De voltooiing van de serie geeft tevens gelegenheid om, naast het laatste deel, ook enkele eerdere delen te bespreken. De meeste andere werden al eerder gerecenseerd.

De opzet van deze commentaren zal bij velen bekend zijn. Per bijbelboek worden eerst de inleidingsvragen besproken en daarop volgt, per perikoop, een doorlopende verklaring van de bijbeltekst zelf. Deze is steeds te vinden op de rechterbladzijde en sluit aan bij de op de linkerbladzijde afgedrukte bijbeltekst. Behalve deze voor commentaren gebruikelijk inhoud, bevat ieder deel van deze serie een zes- of zevental excursen, waarin gerelateerde onderwerpen breder worden besproken. Dat vormt een waardevolle aanvulling, temeer daar moeilijke thema's, zoals 'de uitleg van profetieën over de toekomst van Israël' (excurs 3 in deel 9) en 'God en het kwaad in de Bijbel' (excurs 1 in deel 12), niet worden geschuwd. Over het algemeen bieden de excursen een prima inleiding in de desbetreffende thematiek.

De verklaring van de bijbeltekst is beknopt, maar helder en ter zake. In aanvulling op de hoofdttekst bieden talrijke voetnoten een bespreking van diverse details en een onderbouwing van de gegeven verklaring. In de noten is ook een nadere toelichting op de Hebreeuwse grondtekst te vinden, hoewel deze commentaren niet gericht zijn op het uitdiepen van ingewikkelde taalkundige kwesties. Inhoudelijk ligt bij de verklaring de nadruk op de betekenis van de tekst in zijn eigen historische, culture en literaire context. Inderdaad lijkt me dat de primaire taak van een bijbelcommentaar, om zo ook tegenwicht te bieden aan makkelijke harmonisaties of snelle toepassingen. Vanuit de overtuiging dat Gods Woord ten diepste een eenheid is en ook van belang is voor vandaag de dag, is er echter ook steeds aandacht voor de 'boodschap' van een teksteenheid. Onder die noemer worden de belangrijkste thema's steeds samengevat en in verband gebracht met het geheel van de oud- en nieuwtestamentische canon, en wordt kort de actuele relevantie van de thema's aangeduid.

De nadruk op de historische betekenis van de tekst is duidelijk zichtbaar bij de uitleg van wat vanouds 'messiaanse' teksten heten. Psalm 110 wordt bijvoorbeeld 'indirect messiaans' gelezen: het is een lied dat in eerste instantie betrekking heeft op het historische davidische koningschap, maar dat, mede door de plaats die het heeft gekregen binnen het Psalter, deze historische bepaaldheid ook overstijgt (deel 8, 41-49). Voor het Immanuël-teken in Jesaja 7 geldt iets soortgelijks. Het gaat in deze tekst over 'een onbekende jonge vrouw' die, in de 8^e eeuw voor Christus, een ons onbekende zoon krijgt. Dat deze profetie wordt vervuld in de maagdelijke geboorte van Jezus (Mat. 1:23) betekent 'dat God eerdere gebeurtenissen op een hoger plan brengt' (deel 9, 216-218). Soortgelijke lijnen worden

getrokken in het excurs over 'de Messiasverwachting in het Oude Testament' (excurs 4 in deel 12), waarin de auteurs bovendien benadrukken dat in verband met die verwachting niet alleen bepaalde teksten, maar juist ook de grotere heilshistorische samenhangen van de Schrift van belang zijn.

Minder overtuigend is voor mij de bespreking van zaken als auteurschap en het ontstaan van de bijbelboeken. Men gaat uit van de klassieke standpunten, zodat bijvoorbeeld Prediker (in essentie) aan Salomo wordt toegeschreven en Jesaja in zijn geheel aan de profeet uit de achtste eeuw voor Christus. Een redactie-kritische benadering van de profetenboeken wordt afgewezen (excurs 5 in deel 12). Als het gaat om deze dingen, lijkt de vraagstellingsrichting vooral of er echt reden is om van de klassieke standpunten af te wijken. Vanuit dat perspectief worden tegenargumenten besproken en dan als niet doorslaggevend afgewezen. De moeilijke vragen die er liggen worden overigens zeker niet ontkend, maar mijn indruk is dat er niet echt gezocht wordt naar wat, alles afwegende, het meest plausibele scenario is.

De bespreking van de historische inleidingsvragen is dus niet de sterkste kant van deze commentaren. Wie echter op zoek is naar een heldere verklaring van de bijbeltekst zelf, kan hier heel goed terecht. Aangezien het beheersen van het Hebreeuws geen vereiste is om deze commentaren te gebruiken, zijn ze zeer bruikbaar voor niet-professionals. Voor hen behoort deze serie stellig tot het beste en meest up-to-date wat er in het Nederlands te krijgen is. Maar ook predikanten en andere theologen kunnen veel profijt hebben van dit gedegen werk.

Hoewel de boeken hun geld dus dubbel en dwars waard zijn, is de prijs van € 65,00 per deel niet gering. Er is echter ook een aantrekkelijk digitaal abonnement, met onbe-

perkte toegang tot de hele serie – OT en NT – voor net iets meer dan € 10,00 per maand. Met een collectief abonnement (vanaf vijf licenties, voor bijv. scholen of verenigingen) is er korting mogelijk. Ik zou de redactie bovendien in overweging willen geven om, nu de serie is afgerond, op termijn met een budgetuitgave te komen. De kosten zouden immers stevig gedrukt kunnen worden door niet elke linkerpagina te vullen met de bijbeltekst. Eventueel zouden, mede om de huidige luxe uitgave aantrekkelijk te houden, ook de excursen weggelaten kunnen worden. Mogelijk kan een dergelijke financieel toegankelijke uitgave ertoe bijdragen dat deze waardevolle commentaren voor nog meer mensen tot zegen zullen zijn.

Dordrecht

Henk de Waard

A. Andrew Das, *Galatians* [Concordia Commentary] (St. Louis: Concordia Publishing House, 2014), lxxix + 738 p., \$ 54.99 (ISBN 9780758615527).

Doelstelling van Concordia Commentary is predikanten een hulp te bieden het evangelie te verkondigen door dieper inzicht te bieden in de betekenis van de bijbeltekst. We vinden hier de belangrijke combinatie van godsvrucht en wetenschap. Want wetenschappelijk heeft deze reeks zeker wel niveau. Dat geldt niet in de laatste plaats voor het deel dat A. Andrew Das op de brief aan de Galaten schreef. Das behoort wereldwijd tot de top van nieuwtestamentici die zich in het bijzonder op Paulus en zijn brieven richten. Aan de eigenlijke uitleg laat Das een inleiding van 70 pagina's voorafgaan. Daarnaast is een twaalfdelige excursen opgenomen onder ander over de apocalyptische wereldbeschouwing van de apostel. In de inleiding

komt uiteraard de vraag aan de orde of de brief aan de Zuid-Galaten of Noord-Galaten is geschreven. Met een keur van argumenten bepleit Das dat wij aan de Zuid-Galaten moeten denken en de brief nog vóór het apostelconvent is geschreven.

Hans Dieter Betz heeft gesteld dat de brief aan de Galaten een voorbeeld is van forensische retorica. Deze these is niet onweersproken gebleven onder andere omdat hij de regels van de retorica toepast op een brief. Echter, Paulus' brieven zijn veel langer dan in de Oudheid gebruikelijk was en waren een vervanging van zijn persoonlijke aanwezigheid. Das komt tot de voorzichtige conclusie dat Paulus' brieven weliswaar niet binnen een bepaalde retorische categorie gevat kunnen worden, maar dat de doorwerking van de retorica meer dan eens wel aantoonbaar is. Zo vinden we in de brief aan de Galaten zowel voorbeelden van een emotioneel beroep op zijn lezers (*pathos*, 4:12-20) als van logische argumentatie (*logos*, 3:1-4:11).

Naar mijn overtuiging stelt Das terecht dat Paulus in de brief aan de Galaten zijn apostelschap niet extra benadrukt. Het accent valt op het evangelie zelf. Het woord 'evangelie' en vormen verwant daaraan zijn veel frequenter dan die van 'apostel'. Das legt er de vinger bij dat het voorzetsel *hyper* in Galaten 1:4 ook sterk de notie van *anti* ('in plaats van') heeft: Christus stierf plaatsvervangend voor de zonden. Bij Galaten 3:13 brengt Das naar voren dat Christus onze vloek droeg om ons ervan te verlossen. Das stelt terecht dat Christus zich met onze situatie identificeerde. Om die reden is hij hier wat terughoudend met de notie van plaatsvervangend. Ik kan hem daarin niet volgen. Het feit dat Christus de vloek die reeds op ons lag wegnam, strijdt toch niet met plaatsvervangend?!

Das laat zien dat Paulus zowel over de werken van de wet als over de wet zelf in tegenstelling tot het kruis kan spreken. Het feit dat Paulus in Galaten 2:16 zinspeelt op Psalm 143:2 is een van de aanwijzingen dat wij de werken van de wet niet tot de zogenaamde *boundary markers* die Jood en heiden van elkaar scheiden, mogen beperken. Das wijst erop dat de voorstanders van het zogenaamde Nieuwe Perspectief op Paulus over het hoofd zien dat de visie dat volkomen gehoorzaamheid aan de wet mogelijk is, kennelijk naar voren komt in meerdere teksten van het jodendom van de tweede tempel. Vóór zijn bekering had Paulus een optimistische visie op de mogelijkheid de wet te vervullen en zo zegeningen te ontvangen. Hij verkeerde voor zijn gevoel toen bepaald niet in ballingschap. Paulus heeft echter geleerd dat de Geest en geestelijke zegeningen uitsluitend door Christus komen en niet door de mozaïsche wet. Hij heeft leren verstaan dat de vloek van de wet op hem van toepassing was toen hij nog niet door het geloof met Christus was verbonden. Paulus heeft betuigd dat dit voor ieder mens – Jood en heiden – geldt.

Ik kan Das niet volgen als hij het 'zondaar zijn' en het 'zoeken gerechtvaardigd te worden' uit Galaten 2:17 beperkt tot de situatie vóór de bekering. Zelf ben ik ervan overtuigd dat wij hier, in overeenstemming met wat wij lezen in Filippenzen 3:9, moeten denken aan de dagelijkse ervaring van een christen. Hiermee hangt samen dat ik de wijze waarop Das over de strijd tussen vlees en Geest in Galaten 5:17 schrijft niet geheel bevredigend vind. Dat 'vlees' voor Paulus een apocalyptische categorie is, betekent niet dat wij het niet ook mogen betrekken op de zondige menselijke natuur.

Wel komt heel duidelijk in de uitleg van Das naar voren dat de rechtvaardiging door

het geloof en het ontvangen van de Heilige Geest onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden. Daarmee wordt het begin van het christenleven gemarkeerd. Een leven dat vervolgens getypeerd kan worden als een leven door de Geest en een roemen in het kruis van Jezus Christus.

Boven-Hardinxveld

P. de Vries

G.C. den Hertog, M.C. Mulder en T.E. van Spanje (red.), *Acta: bundel ter gelegenheid van het afscheid van prof.dr. T.M. Hofman als hoogleraar aan de Theologische Universiteit Apeldoorn* (Heerenveen: Royal Jongbloed, 2015), 364 p., € 24,50 (ISBN 9789088971082).

Deze afscheidsbundel, opgedragen aan de Apeldoornse nieuwtestamenticus Teus Hofman, herbergt een diversiteit aan artikelen. De bundel telt zesentwintig hoofdstukken, gegroepeerd in bijdragen die aan Lukas en Handelingen gerelateerd zijn, bijdragen, exegetische en bijbels-theologische bijdragen en bijdragen over diverse thema's. De structuur had ook anders gekund; nu bevat het eerste deel ook artikelen die slechts losjes aan het lokaanse dubbelwerk gekoppeld zijn, zoals het boeiende opstel van Christa Boerke over Luthers verkondiging van het kerstevangelie.

Een vaak terugkerend thema is de prediking. In de eerste bijdrage plaatst Arie Baars enkele exegetische en homiletische kanttekeningen bij de woorden die Paulus richt tot de ouderlingen van Efeze. De uitdrukking 'de gehele raad van God' verwijst niet naar de hele geloofsleer of naar alle aspecten van het bevindelijke geloofsleven, maar naar het plan van God dat zich in de heilsgeschiedenis ontvouwt. Baars concludeert daaruit dat ook vandaag de prediking verkondiging van

Gods heilsdaden dient te zijn 'met een toespitsing op het persoonlijk leven van de hoorders' (29).

De door Juditha Oosterhuis-den Otter vertaalde preek van Chrysostomus kenmerkt zich ook door de focus op Gods heilshandelen, al illustreert deze preek over Handelingen 1:1-2 ook dat kerkvaders anders preekten dan wij gewend zijn.

Maarten Kater bespreekt de groei­kracht van het Woord die in Handelingen nadrukkelijk verbonden wordt met de verhoging van Christus en diens werk in het leven van de gelovigen in de door de Geest bewerkte *unio mystica*. Arnold Huijgen reflecteert op de verhouding tussen exegese en systematische theologie aan de hand van het slot van Petrus' pinksterpreek. Dat God Jezus tot Heere en Christus gemaakt heeft (Hand. 2:36) biedt volgens hem impliciet aanzetten tot de triniteitsleer.

Er komen spannende kwesties aan de orde zoals de tegengestelde leidingen van de Heilige Geest bij de apostel Paulus en de discipelen in Tyrus en Caesarea (Handelingen 21). Mark Bot sluit af met de conclusie dat de Heilige Geest procesmatig te werk gaat om de christelijke gemeenschap op een lijn te krijgen.

Rob van Houwelingen en Arie Versluis zitten niet op een lijn met betrekking tot het verbod om bloed te eten. De nieuwtestamenticus stelt dat het verbod afgoderij betreft en nu overbodig is, terwijl de oudtestamenticus het verbindt met het noachitische verbond en vindt dat uit respect voor het leven van dieren ook nu nog van het consumeren van bloed afgezien kan worden. Van Houwelingen past het besluit van het apostelconvent toe op de bloedgroepen in de kerk, Versluis op de omgang met het leven en de schepping.

Pieter de Boer beantwoordt de vraag naar de identiteit van de bruid in de Griekse

vertaling van het Hooglied. De Septuagint noemt haar de dochter van Nadab (7:2) en spreekt over de wagen van Aminadab (6:12). Aan de hand van een analyse van deze teksten concludeert De Boer dat de Griekse vertaler het huwelijk in Hooglied 'situeert in de tijd van de intocht van de ark te Jeruzalem' (226). Daarmee is meteen ook vastgesteld dat Hooglied voor de lezers in de tweede eeuw voor Christus geen gewoon liefdeslied is, maar de liefde tussen God en zijn volk symboliseert. Die laatste conclusie vraagt om iets meer argumentatie.

De titel van de bundel *Acta* verwijst niet alleen naar het bijbelboek Handelingen, maar ook naar het onderzoek dat Hofman in kerkelijke acta verrichtte voor zijn dissertatie (1997) over de spanning tussen kerk en staat in Holland tussen 1570 en 1620. Het is dan ook terecht dat er ruime aandacht is voor de kerkgeschiedenis, zoals in de bijdragen van Herman Selderhuis over Emden en het Nederlandse calvinisme en in die van Willem van 't Spijker over de beoordeling van het convent in Jeruzalem door de reformatoren.

Een aantal bijdragen noemt het commentaar van John van Eck op Handelingen in de CNT-serie. Zelf bespreekt hij in deze afscheidsbundel de schriftverwijzingen bij artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. De bijbelteksten in de marge van de oorspronkelijke uitgave maken duidelijk dat Guido de Brès bij het Koninkrijk van Christus 'een rechtvaardige samenleving met het evangelie als middelpunt en Christus als Hoofd' (308-309) voor ogen heeft. De overheid is geroepen om zo'n samenleving te bevorderen en christenen belijden de theocratie door haar aan deze roeping te herinneren.

Deze bijdrage, samen met die van Henk de Waard over Jeremia's veroordeling van sociaal onrecht, sluit mooi aan bij de verder wat onderbelichte passie van Hofman voor

gerechtigheid in de samenleving als vrucht van het evangelie van Christus. Hopelijk zal collega Hofman zelf op dat punt nog van zich laten horen.

H. van den Belt

Kerk- en theologiegeschiedenis

Jörg Lauster, *Die Verzauberung der Welt: Eine Kulturgeschichte des Christentums* (München: C.H. Beck, 2014), 734 p., € 36,00 (ISBN 9783406666643).

In de jaren vijftig van de vorige eeuw verscheen bij uitgeverij Elsevier een lijvige tweedelige *Cultuurgeschiedenis van het Christendom* onder redactie van de hoogleraren J. Waterink, W. Asselbergs, F.W. Grosheide, P.H. Kohnstamm, F. Sassen en G. Sevenster en pastoor W. Nollet. Nu ligt voor ons een Duitstalige uitgave met dezelfde ondertitel, zij het met een klein verschil. Heeft de Nederlandse uitgave in de titel iets compleets, deze Duitstalige relateert dat door het lidwoord *eine*. De verschillen zijn dan ook evident. Dat blijkt alleen al bij grondige lezing van de uitvoerige naamlijsten in beide edities. De Nederlandstalige heeft een totaal ander referentiekader dan de Duitse; uiteraard elk van beide veel meer uit het eigen taalgebied. Dat geldt niet alleen voor de personen maar ook voor de thema's, hoewel er uiteraard ook veel parallellen zijn.

Het gaat hier om cultuurgeschiedenis. De auteur, hoogleraar systematische theologie en religiefilosofie aan de Philipps Universiteit Marburg, wil de ogen openen voor de religieuze dimensie van de westerse kunst, muziek, architectuur en literatuur, juist ook daar waar deze niet 'in dienst van een kerkelijke geloofsboodschap staat'. Hij spant daar-

bij de boog van het oerchristendom tot vandaag. Het christendom heeft in de tijd van de antieken de cultuur tot in alle hoeken gestempeld en met zicht op de goddelijke dimensie betoverd. Met de Verlichting trad stapsgewijze ont-tovering in. Maar ook na Nietschzes 'dood van God' stempelt het christendom nog altijd de cultuur. Ik citeer: 'een gregoriaans koraal kan evenals een gotische kathedraal goddelijke verhevenheid tot uitdrukking brengen, een beeld of een sculptuur van Michelangelo de schoonheid van de wereld als goddelijke schepping vieren, een schilderstuk van Caspar David Friedrich het onbevattelijke geheim van het bestaan verzinnebeelden en een roman van Leo Tolstoj de zedelijke kracht van het christendom duidelijk maken.'

Terug naar de vergelijking met de Nederlandse uitgave. Men zal hier (uiteraard) tevergeefs zoeken naar Jacobus Koelman of 'de Overijsselse biddag', maar er is wel aandacht voor Johan Huizinga. Diens *Hollandse cultuur in de 17^e eeuw* wordt een klassieker in de geschiedschrijving van de cultuur genoemd, 'een boek van kalme en heldere schoonheid'. Hier geen aandacht voor Jan Steen maar Rembrandt, 'de belangrijkste schilder uit de jaren van de Barok' komt uitvoerig ter sprake, compleet met een foto van het beroemde schilderstuk over de verloren zoon.

In beide edities krijgt Luther opvallend veel aandacht. Eenmaal noemt Lauster Luther en Karl Barth in een adem. Beiden legden alle nadruk op het Woord maar met betrekking tot de religie waren beiden ook begeesterde liefhebbers van muziek. De persoonlijke toe-eigening van de schriftwoorden kan 'emotioneel ondersteund en affectief verbreed' worden wanneer de woorden van de Bijbel worden gezongen. Karl Barths inleidingen tot het werk van Mozart noemt de schrijver het beste dat de grote theoloog van

de 20^e eeuw heeft geschreven. Hij citeert hem dan uit de *Kirchliche Dogmatik* III/3 (337). Met de orgelbouw betrad het protestantisme een specifiek veld van de cultuur. Er loopt hierbij een directe lijn van Luther naar Bach.

Hier noem ik ook de aandacht voor Paul Gerhardt, 'de beroemdste protestantse lied-dichter'. Diens *Befehl du deine Wege* is ook nog vandaag in het duitstalige protestantisme een van de bekendste kerkliederen. 'De eenvoud van de taal en de helderheid van de melodie, die componisten als Johann Krüger en later Johann Sebastian Bach in de verzen van Gerhardt onderkennen, maakten zijn liederen tot een diepe uitdrukking van protestantse vroomheid'.

Er zou veel meer te noemen zijn. Een foto van George W. Bush, met zijn vrouw Laura en zijn beide voorgangers George Bush en Bill Clinton, geknield bij het opgebaarde lichaam van paus Johannes Paulus II, wordt door de auteur symbolisch geacht voor het aanzien en de autoriteit die het pausdom in de 20^e eeuw gewonnen heeft, nadat het alle wereldlijke aanspraken moest opgeven. Een nadenker! Feit is dat de rooms-katholieke invloed op de cultuur in de westerse wereld groot is geweest. Zo wordt Augustinus van de kerkvaders het meest geciteerd. Omdat echter Maria, de moeder van Jezus, zo'n prominente plaats heeft in de kerk van Rome, kreeg zij ook een prominente plaats in de cultuuruitingen van Rome's cultuurdragers. De auteur geeft daar ook uitgebreid aandacht aan.

Al met al, een prachtig naslagwerk voor het brede palet van 'christendom en cultuur', voornamelijk in West-Europa.

Huizen

J. van der Graaf

Jan Rohls, *Schrift, Tradition und Bekenntnis* [Ideengeschichte des Christentums, 2] (Tübingen: Mohr Siebeck, 2013), XI, 1027 p., € 59,00 (ISBN 9783161510144).

Dit encyclopedische werk van de dogmaticus uit Zürich is het tweede deel van een beoogde serie van tien die de gehele geloofsleer moet beslaan. Rohls behandelt de thema's Schrift, traditie en belijdenis in chronologische volgorde. Omdat hij begint bij de Bijbel zelf, komen in de eerste paragrafen onder andere de bronnen van de Pentateuch en de zich in het Nieuwe Testament ontwikkelende schriftleer aan de orde.

In het eerste deel 'Die Antike' laat Rohls zien hoe de canon tot stand komt en hoe de vroegchristelijke belijdenissen ontstaan vanuit de dooppraktijk. Er is haast niets wat aan zijn aandacht ontsnapt en hij vat de huidige wetenschappelijke stand van zaken adequaat samen in een prettig leesbare tekst. Een enkele keer zou de lezer iets meer kritische reflectie verwachten, bijvoorbeeld bij de behandeling van de allegorische alexandrijnse traditie (90-92). Rohls plaatst de Geloofsbelijdenis van Nicea-Constantinopel wel in de historische context, maar gaat niet inhoudelijk in op de frase dat de Geest gesproken heeft door de profeten, terwijl daarin nu juist twee van zijn thema's heel mooi samenkomen.

Bij een werk van dergelijke omvang is het echter onheus om de vinger te leggen bij desiderata. De zes delen bestrijken achtereenvolgens de antieke periode, de Middeleeuwen, de Reformatie en de orthodoxie, de Verlichting, de negentiende eeuw en de twintigste eeuw. Wie een korte en krachtige inleiding wil lezen op de theologische reflectie met betrekking tot een van de behandelde onderwerpen in een bepaalde periode, kan bij Rohls heel goed terecht.

Als we ter illustratie even inzoomen op

de reformatoren, dan vertelt Rohls dat Luther in de humanistische traditie van Erasmus staat als hij voor zijn bijbelvertaling uitgaat van de Hebreeuwse en Griekse grondtekst, dat hij vanaf de disputatie met Eck in Leipzig de Schrift als enig onfeilbare autoriteit tegenover het gezag van paus en concilies plaatst, dat hij uitgaat van de helderheid van de *sensus literalis*, dat hij moeite heeft met de canoniciteit van Jakobus en dat hij de hele Bijbel 'von Christus her' (253) wil lezen. Het zijn geen nieuwe inzichten maar alles staat wel heel helder op een rijtje.

Bij Calvijn begint volgens Rohls een nieuw hoofdstuk in de protestantse *Bekennnisbildung* omdat hij een catechetische geloofsbelijdenis opstelt die moet dienen als religieuze grondwet van Genève en waarop de burgers een eed moeten afleggen (303). Wat de centrale rol van de Schrift betreft, is er geen verschil met Luther en Zwingli en deelt hij in de reformatorische overtuiging dat de hele Bijbel vanuit Christus uitgelegd moet worden. Met zijn leer van het getuigenis van de Heilige Geest verzet Calvijn zich tegen de in Trente geformaliseerde opvatting dat het gezag van de Schrift van de kerk afhangt. Castellio heeft niet alleen kritiek op Calvijns veroordeling van Servet, maar vindt ook dat opvattingen over triniteit en christologie niet heilsnoodzakelijk zijn; er zijn geen ketterijen, maar slechts meningsverschillen over de geloofsleer. Waar het op aankomt is een moreel zuiver leven. Uiteraard bespreekt Rohls, die eerder een 'Theologie reformierter Bekenntnisschriften von Zürich bis Barmen' schreef, de verschillende gereformeerde belijdenisgeschriften in hun historische contexten.

De ruimte ontbreekt hier om andere delen van het boek samen te vatten. Interessant zijn de paragrafen waarin de dogmaticus ingaat op de Bijbel en de belijdenissen in de beeldende kunst en bijvoorbeeld laat zien hoe

na de Reformatie de druk van geïllustreerde bijbels in de volkstaal een hoge vlucht nam.

Het vervaardigen van de beoogde complete historische dogmatiek van meer dan 10.000 pagina's dwingt bewondering af, maar roept ook de vraag op of er in de eenentwintigste eeuw – waar zoveel inleidende informatie digitaal beschikbaar is – nog wel behoefte is aan een serie van een dergelijke omvang en met dit encyclopedische karakter. Het werk van Rohls lijkt gaandeweg zelfs nog uit te dijen; het derde deel *Gott, Trinität und Geist* (2014) beslaat 1453 pagina's en is in twee banden uitgegeven.

Mijn grootste bezwaar tegen het magistrale werk van Rohls is wel dat de annotatie geheel ontbreekt en dat betekent dat de geïnteresseerde lezer op het gezag van de auteur moet aannemen dat zijn samenvatting van de theologiegeschiedenis ook op detailniveau klopt. Om secundaire literatuur te vinden of de bronnen te raadplegen, moet de lezer eerst zelf verder zoeken. Gelukkig kan dat tegenwoordig door middel van dezelfde digitale zoekmachines die uitgebreide series als de *Ideengeschichte des Christentums* min of meer overbodig maken.

H. van den Belt

David E. Wilhite, *The Gospel According to Heretics: Discovering Orthodoxy through Early Christological Conflicts* (Grand Rapids: Baker Academic, 2015), xii + 290 p., \$ 22.99 (ISBN 9780801039768).

Ons verstaan van 'ketteren' en 'ketterijen' is, dat hebben grondige historische studies inmiddels wel aangetoond, vaak zo eenzijdig dat het herzien moet worden. In dit boek doet David Wilhite dat op een grondige manier, maar wel zo dat de studie van niet-orthodoxe

alternatieven ook tot een nieuw en beter verstaan van het orthodoxe antwoord leidt.

Wilhite, *associate professor* theologie aan Baylor University (Waco, Texas), is een kenner van het vroege christendom met een focus op de theologie van Tertullianus. De opmerkelijke aanleiding voor het boek was een uitnodiging om op een Sunday School (een gebruikelijke vorm van volwassenencatechese) les te geven in ketterijen.

Hoewel grondig bewerkt en verdiept is deze oorspronkelijke achtergrond nog terug te zien in de structuur van het boek. Elk hoofdstuk begint met een korte samenvatting en een pakkende anekdote over of karikatuur van een ketter zoals deze vaak terug te vinden is bij de 'orthodoxe' tijdgenoten. Vervolgens onderzoekt Wilhite op een historisch grondige wijze wat de waarheidselementen van dat orthodoxe beeld zijn, maar ook waar het een vertekening is en wat er te leren valt van de 'silenced voices' van de kettters. Daarbij is het soms nodig om van gebruikelijke categorieën af te stappen omdat veel 'kettters' de naar hen vernoemde ketterijen nooit hebben geleerd (bv. Nestorius en het nestorianisme). In deze exercitie doet Wilhite, ondanks de populair aandoende titel van het boek, zijn uiterste best om sensationisme, hyperscepticisme en subjectivisme te vermijden. Op sommige punten is de oorspronkelijke achtergrond van het boek terug te zien, voornamelijk in het soms wat al te populaire taalgebruik.

Na een korte introductie bespreekt Wilhite achtereenvolgens Marcion en het supersessionisme, Ebion en het adoptionisme, de gnostiek en het docetisme, Sabellius en het modalisme, Arius en het subordinationisme, Apollinaris en het subhumanisme, Nestorius en het dyoprosopitisme, Eutyches en het monophysitisme, de iconoclasten en het anti-representationalisme en de vroege islam en het reductionisme.

Met name in de historische analyses en de nuances die Wilhite daar aanbrengt van het orthodoxe standaardbeeld van veel kettters blijkt de meerwaarde van zijn boek. Zo blijkt Marcions canon niet zo veel af te wijken van de canon van een deel van zijn orthodoxe tijdgenoten en is, zonder daarmee volgens Wilhite af te doen aan de waarde van het orthodoxe standpunt, de totstandkoming van dat standpunt soms evenzeer resultaat van kerkpolitiek als van theologische bezinning. Het belangrijkste punt dat Wilhite door zijn methode weet over te brengen is de onderlinge relatie tussen de verschillende christologische discussies. Vaak ontstond de ene 'ketterij' immers als gevolg van een overcorrectie op een voorgaande discussie.

Wilhite sluit zijn boek af met een interessante en prikkelende conclusie waarin hij reflecteert op de vraag naar de onderlinge verhouding tussen ketterij en orthodoxie. Daarin verdisconteert hij de historische resultaten van de eerdere hoofdstukken en komt zo tot de paradoxale uitspraak dat orthodoxie een antwoord is op heresie (ketterij) en heresie een, weliswaar inadequate, poging is tot orthodoxie. Orthodoxie is dus nooit een vastliggend standpunt geweest waarvan kettters welbewust afweken, maar eindresultaat van een moeizame gezamenlijke zoektocht naar een adequate manier om af te bakenen hoe het goddelijke en menselijke zich in Christus verhouden. Historisch gezien zou ketterij de moeder genoemd kunnen worden van orthodoxie, maar theologisch gezien beschouwt Wilhite haar liever als 'onplezierige vroedvrouw' (251).

Op de laatste pagina's van het boek bezint Wilhite zich op Paulus' uitspraak dat er afwijkingen in de leer *moeten* zijn in de gemeente en sluit hij zich aan bij Chestertons pleidooi voor een genereuze orthodoxie en een nederige heresie, waarbij op een meer

liefdevolle wijze dan in de vroege kerk ruim-
te is voor een veelheid aan stemmen.

Zoals gezegd, is het boek zowel historisch als theologisch veel grondiger dan de titel doet vermoeden en als gevolg daarvan is het zeer geschikt voor een (inleidende) cursus christologie, maar ook voor wie zijn kennis van de vroege christologische discussies op wil frissen of een snelle toegang zoekt tot de belangrijkste literatuur rondom een van deze discussies.

Rotterdam

C. van der Knijff

Andrea Hofmann, *Psalmenrezeption in reformatorischem Liedgut: Entstehung, Gestalt und konfessionelle Eigenarten des Psalmliedes, 1523-1650* [Arbeiten zur Kirchen- und Theologiegeschichte, 45] (Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2015), 340 p., € 68,00 (ISBN 9783374040650).

Wat is de functie van de gemeentezang: verkondiging of antwoord? Waarom stelt Calvijn de psalmen centraal in de eredienst, terwijl Luther meer ophad met het vrije lied? Actuele kwesties, die vragen om een zorgvuldig nagaan van de bronnen van de Reformatie.

Dat laatste heeft Andrea Hofmann (1983) gedaan in de studie waarop ze in 2013 aan de universiteit van Heidelberg promoveerde. Ze onderzoekt daarin hoe het psalmlied in de periode 1523-1650 functioneert in het werk van de reformatoren Luther, Zwingli, Bucer en Calvijn, en hoe die psalmbewerkingen en de achterliggende uitlegtraditie doorwerken in de berijmingen die vervolgens in de Duitstalige gebieden verschijnen.

Mooi laat Hofmann zien hoe bij alle reformatoren het vervaardigen van psalmen en liederen voortkomt uit het bezig-zijn met

de uitleg van het bijbelboek Psalmen. Als vanzelf richten ze daarom bij het ontwikkelen van de gemeentezang de focus op het berijmen van juist deze psalmen. Zodoende ontstaat er zelfs een liedgenre dat er vóór die tijd in die vorm nauwelijks was. Toch komen de reformatoren niet allemaal tot eenzelfde soort kerkliederen. Terwijl Luther van Psalm 46 en 130 nieuwtestamentische gezangen maakt, kiest Calvijn voor berijmingen die zo letterlijk mogelijk de Hebreeuwse tekst weer-
geven en zo weinig mogelijk interpretaties bevatten. Ook de functies van het lied in de eredienst verschillen: Luther ziet muziek en lied als verkondiging, Calvijn beschouwt het zingen als het gezongen gebed van de gemeente in antwoord op de verkondiging.

Een spilfunctie vervult Bucer. Zijn gedachtegoed vormt een brug tussen de lutherse en de calvinistische psalmentraditie. Bucer staat enerzijds onder invloed van Luther en diens nadruk op het nieuwe lied, anderzijds beijvert hij zich voor een compleet psalter. Ook ziet Bucer, anders dan Luther, het lied als vorm van gebed. Calvijn heeft het van geen vreemde! Hij verblijft dan ook in Straatsburg als hij de aanzet geeft tot het werk dat zal leiden tot het complete Geneefse Psalter van 1562. De invloed van Bucer op onze psalmzangtraditie is groter dan vaak wordt beseft.

Niet zo bekend is dat ook in de lutherse traditie complete psalmberijmingen worden gemaakt; de eerste verschijnen al tijdens Luthers leven. De meeste lutherse berijmers sluiten zich daarbij qua uitlegtraditie en melodieën aan bij Luther. Aan de hand van zes psalmen (2, 6, 12, 22, 23 en 79) laat Hofmann steeds zien hoe Luthers gedachtegoed doorwerkt: in Psalm 6 komt de rechtvaardiging terug, in Psalm 12 de strijd om de ware leer, in Psalm 22 het lijden van Christus en in de Psalmen 2 en 79 het woeden van de Tur-

ken. Interessant is dat dezelfde uitlegideeën ook in de calvinistische traditie voorkomen, maar alleen niet in de berijming worden verwerkt. Aan de Geneefse psalmen gaat echter een 'argument' vooraf, waarin een psalm vaak op de actuele geloofsstrijd of op Christus betrokken wordt; vaak volgt ook een gebed van Marlorat waarin hetzelfde gebeurt. Interessant: deze 'argumenten' en gebeden hebben ook lang in het psalmboek van Datheen gestaan en hebben daarmee in ons land de psalmen een duiding gegeven die we ze nu niet zo snel meer zouden geven.

Het Geneefse Psalter doet ook in het Duitse taalgebied zijn intrede, via de vertaling van Lobwasser uit 1573. En dan ontstaat een soort vermenging. Sommige lutherse berijmers gaan de Geneefse melodieën gebruiken, terwijl ze in de uitlegtraditie van Luther blijven. Hier en daar ontstaat van lutherse zijde echter fel verzet tegen de calvinse psalmen, waar immers Christus niet in voorkomt. Anderzijds pleiten sommige rooms-katholieke psalmberijmers juist voor de letterlijkheid van het Geneefse Psalter, omdat daarin de dwalingen van Luther ontbreken... In ieder geval is de invloed van Lobwasser groot; Hofmann spreekt zelfs van de zegetocht van het Geneefse Psalter in het Duitstalige gebied.

Ze laat ook zien hoe elke berijming wordt gekleurd door de tijd waarin ze ontstaat. Een psalm heeft een andere kleur als hij gemaakt wordt tijdens de Schmalkaldische Oorlog (1546-1547) tegen het roomse rijk, dan wanneer hij ontstaat als gebed tijdens de verschrikkingen van de Dertigjarige Oorlog (1618-1648). Bovendien gaat ook de taalontwikkeling door. Meer en meer wordt psalmdichten gezien als vorm van poëzie en kunst. Als vanzelf worden dan de interpretaties en actualiseringën minder. Ook verdwijnt de verkondigende functie naar de achtergrond,

ten gunste van de gebedsfunctie. Met name bij het psalter van de Duitse dichter Martin Opitz (1637) gaat hier een wissel om. Opitz wil dan ook boven de confessionele conflicten uitstijgen.

Het zal duidelijk zijn: Hofmann heeft een studie geschreven die erom vraagt verwerkt te worden. Dat kan in de huidige discussies winst opleveren.

Apeldoorn

J. van der Knijff

Karin Maag, *Lifting Hearts to the Lord: Worship with John Calvin in Sixteenth-Century Geneva* [The Church at Worship: Case Studies from Christian History] (Grand Rapids: Eerdmans, 2016), 223 p., \$ 28.00 (ISBN 9780802871743).

Karin Maag, directeur van het Henry H. Meeter Center for Calvin Studies en hoogleeraar geschiedenis aan Calvin College te Grand Rapids, heeft haar sporen verdiend in het onderzoek naar de gereformeerde kerk te Genève. Zo verscheen van haar eerder een waardevolle studie naar de academie c.q. het seminarie van die stad. In deze nieuwe bundel focust ze op de eredienst zoals die in het Genève van Calvin werd vormgegeven.

De serie *The Church at Worship* wil gebruiksvriendelijke informatie bieden over de eredienst zoals die in diverse perioden van de kerkgeschiedenis gestalte kreeg. Gebruiksvriendelijk is deze bundel zeker. Het taalgebruik is helder en er wordt veel achtergrondinformatie gegeven op een manier die door de lay-out nooit leidt tot het gevoel dat je als lezer overspoeld wordt. Door extra info niet in een voetnoot, maar in de kantlijn te plaatsen, komt dit boek veel toegankelijker over dan een doorsneeacademisch werk.

In deel 1 beschrijft Maag de context van de liturgie in Genève: een tijdlijn geeft overzichtelijk weer wat er in Genève gebeurde en in een oogopslag zie je ook wat er in de rest van de christenheid en in de rest van de wereld gebeurde. Vervolgens gaat ze in op het liturgische en het geografische landschap, en geeft ze een aantal waarschuwingen voor het bestuderen van de Geneefse eredienst. Voor-schriften geven wel aan hoe men vond dat het moest, maar niet hoe het daadwerkelijk ging. Probleemgevallen die voor de kerken-raad kwamen, zijn niet per definitie representatief voor de Geneefse bevolking.

In deel 2 beschrijft ze kort het Genève van Calvijn en bespreekt ze een aantal arte-facten, zoals een wijnkan die gebruikt werd tijdens de avondmaalsvieringen en een prent van een gezin dat thuiskomt na een doopsbe-diening. Daarna komt de hoofmoot van het boek: een groot aantal primaire bronnen dat betrekking heeft op de Geneefse eredienst. Hierin zijn fragmenten opgenomen uit brie-ven, commentaren en preken van Calvijn, maar ook verslagen van buitenlandse bezoek-ers, het gebruikte formulier voor de bedie-ning van de doop, gebeden, psalmen en kerk-ordeelijke documenten.

Het derde deel vormt de 'toepassing'. Daarin zijn suggesties voor 'devotional use' en gespreksvragen opgenomen. Hier slaat de gebruiksvriendelijkheid misschien wat door. Ik vermoed dat dit deel niet het meest gebruikt zal worden. Maar deze kritiek op een minder belangrijk punt is dan ook eigenlijk de enige kritische noot die ik kan plaatsen.

De waarde van dit boek ligt in het bijeen-brengen van primaire bronnen die toeganke-lijk gemaakt zijn voor een breed publiek door ze te presenteren in een goed leesbare vertaling en ze te vergezellen van beknopte, maar heldere en adequate achtergrondinfor-matie. Wie meer wil weten over de eredienst

in Genève ten tijde van Calvijn, vindt hier heel veel materiaal.

Kampen

P.L. Rouwendal

Christoph Strohm, Jan Sievermann (ed.), *Profil und Wirkung des Heidelberger Katechismus. Neue Forschungsbeiträge anlässlich des 450jährigen Jubiläums = The Heidelberg Catechism: Origins, Characteristics, and Influences. Essays in Reappraisal on the Occasion of its 450th Anniversary* [Schriften des Vereins für Reformationsge-schichte, 215] (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2015), 415 p., € 44,00 (ISBN 9783579059969).

Deze bundel bevat een twintigtal uitgewerkte lezingen van de conferentie in Heidelberg ter gelegenheid van het 450-jarig bestaan van de HC. De deelnemers kwamen uit Duitsland, de VS, Nederland, Zuid-Afrika en Zwitser-land. De titelpagina met zowel een Duitse als Engelse titel laat het internationale karakter van de conferentie en de brede doorwerking van de HC goed tot hun recht komen.

De bijdragen in de bundel zijn geordend rondom een drietal hoofdonderwerpen. In de eerste rubriek staan lezingen over de hui-dige stand van het HC-onderzoek. De focus ligt hier op het ontstaan en theologisch pro-fiel van het leerboekje uit Heidelberg. Het openingsartikel (Lyle D. Bierma) geeft een theologisch overzicht van de wortels van de HC.

In de volgende bijdrage beschrijft Volker Leppin hoe de HC zich verhoudt tot theolo-gische motieven uit de Middeleeuwen. Emi-dio Campi laat vervolgens zien dat de Zwit-serse wortels van de HC niet alleen naar Genève reiken. Het verband met de bredere Zwitserse theologie komt op meer plaatsen

in de bundel aan de orde. Zo wordt het gebruik van bijbelcitaten in de HC vergeleken met de *Catechismus van Genève* en de *Exposition familiere* van Pierre Viret (Max Engammare).

Een tweede groep bijdragen plaatst de HC in de historische en theologische context. Theologische en politieke motieven zijn in de Palts duidelijk met elkaar verweven (Cornel A. Zwierlein). Ook de universiteit van Heidelberg speelde door haar internationale netwerk een belangrijke rol in het confessionele krachtenveld (Eike Wolgast). Vanuit de correspondentie van diverse sleutelfiguren in Heidelberg maakt Charles D. Gunnoe inzichtelijk welke contacten zij onderhielden. Daarbij valt wederom de connectie met Zwitserland (o.a. Zürich) op. Veel aandacht schenkt hij aan de (nog niet in kritische editie gepubliceerde) correspondentie van Thomas Erastus. Aan deze in Heidelberg werkzame Zwitserse arts wordt nog een artikel gewijd over zijn positie ten opzichte van de kerkelijke tucht (Thomas Maissen).

Christoph Strohm gaat na in hoeverre er in de Palts sprake is van een '*Deutsch-reformierte*' theologie. Het derde cluster van bijdragen richt zich op de *Wirkungsgeschichte* van de HC in lokale situaties. In Zwitserland is de ontvangst van de HC vanwege de grote mate van autonomie van stad tot stad verschillend (Peter Opitz). Een ander thema is de receptie van de Griekse HC-tekst. Deze verscheen ten behoeve van het taalonderwijs en had als bijeffect dat de HC in een vroeg stadium beschikbaar kwam voor de Grieks sprekende oosterse kerken (Reinhard Flogaus).

De Nederlandse situatie wordt in een tweetal artikelen beschreven (Wim Verboom en Herman J. Selderhuis). De eerste voegt aan zijn beschrijving van de Nederlandse situatie een interessant tweede deel toe over

de HC in Indonesië (voormalig Nederlands-Indië). Ook in de voormalige Engelse kolonies in Noord-Amerika heeft de HC een plaats verworven (Francis Bremer en Jan Stievermann). De gereformeerde belijdenis staat hier vaak in een spanningsvolle verhouding tot de piëtistische stromingen.

Kenneth P. Minkema zoekt naar invloed van de HC in het werk van Jonathan Edwards. Een drietal artikelen beschrijft de (polemische) omgang van katholieken (Frank van der Pol en Klaus Unterburger) en lutheranen (Irene Dingel) met de HC. Vanwege deze polemiek keert Dingel zich tegen de opvatting van diverse hedendaagse HC-onderzoekers dat de HC een op consensus gericht geschrift is. De bijdrage geschreven door Van der Pol over de *Catholijcke Catechismus* (1594) van Duncanus geeft verrassend inzicht in de vroegkatholieke polemiek tegen de HC in de Nederlanden. Op allerlei gebied gaat de auteur van deze catechismus de discussie aan met de HC. Soms lijkt de leer van de HC zeer katholiek, maar het is volgens Duncanus een 'wolf in schaapskleren'.

De focus op een drietal hoofdonderwerpen geeft deze bundel enigszins een eigen kleur binnen het vele dat verscheen in het HC-geudenjaar. De artikelen over het ontstaan en het theologisch profiel overlappen deels de thematiek uit andere boeken en conferentiebundels die voor dezelfde gelegenheid zijn uitgegeven. Met name de artikelen over de lokale doorwerking van de HC en de confrontatie met een katholieke catechismus bieden deels nieuwe inzichten. Het is jammer dat de inhoudsopgave een paar slordigheden bevat, maar dat neemt niet weg dat we hier te maken hebben met een mooie bundel die goed laat zien hoe de invloed van de HC doorwerkt tot ver buiten de Palts.

P. Veerman, *Bidden leren. Vergelijkend onderzoek naar het eigen karakter van het gebedsonderwijs in de Heidelbergse Catechismus* (Zoetermeer: Boekencentrum 2016), 318 p., € 29,90 (ISBN 9789023970576).

De Heidelbergse Catechismus blijft boeien, zo ondervond Pieter Veerman. Vele jaren heeft hij zich beziggehouden met de meest spirituele kant van het christenleven en van de Heidelberg, namelijk het gebed. Hij stelde zich de vraag wat het eigene is van het gebedsonderwijs in de Heidelbergse Catechismus. Om daar een goed antwoord op te krijgen, was het dienstbaar om enig reliëf te scheppen. Hij kwam na een verkenning van catechismi uit de tijd voor de Heidelbergse Catechismus uit bij een vergelijking van het contemporaine gebedsonderwijs in lutherse, katholieke en andere gereformeerde catechismi. Ook wilde hij nog meer zicht krijgen op het eigene van de Heidelberger ten opzichte van de meest eigen bronnen van de Heidelberg, namelijk de catechismi van Beza en Ursinus.

Steeds stelde hij aan de verschillende categorieën dezelfde vragen. Hij keek naar de opbouw en vorm, waarbij hij lette op de plaats van het gebed in het geheel van de catechismi, de vorm van het onderwijs en de uitleg van het Onze Vader. Hij stelde ook de vraag naar theologische thema's in de verschillende catechismi. Daarbij moeten we denken aan de duiding van het gebed, de relatie gebod en gebed, christologie en pneumatologie, zekerheid en verhooring. De promovendus is te prijzen voor de strakke en consequente manier waarop hij zijn onderzoek heeft opgezet, zodat hij ook tot duidelijke conclusies kon komen.

Welgeteld komt de onderzoeker uit op zestien conclusies die op verschillende punten het bestaande onderzoek bevestigen, cor-

rigeren of uitbreiden. Sommige conclusies verbazen ons niet, zoals de conclusie dat de Heidelberger geheel past in de protestantse traditie en dat hij zo veel mogelijk aansluiting heeft gezocht bij de bestaande stromingen. Collega Verboom formuleerde het ooit treffend dat de Heidelbergse Catechismus 'maximale consensus en minimale dissensus' beoogde. Het is mooi om dat bevestigd te zien in dit onderzoek.

Er zijn ook conclusies die meer opzien baren. Zo heeft de vergelijking met de catechismi uit de tijd voor de Heidelbergse Catechismus het inzicht opgeleverd dat er al sedert de late Middeleeuwen een behoefte was om meer onderwijs te krijgen, ook ten aanzien van het gebed. Dit is dus geen pure vernieuwing vanuit de Reformatie, maar de Reformatie sloot aan bij een bestaande ontwikkeling. Deze bouwsteen kan een belangrijke functie hebben in allerlei soorten van historisch en theologisch onderzoek over de relatie tussen Middeleeuwen en Reformatie.

Overigens impliceert de voorgaande conclusie niet dat er geen onderscheid is tussen protestanten en niet-protestanten. Het blijkt dat de protestanten zich onderscheiden van de niet-protestanten door de lofprijzing, de afwezigheid van het Ave Maria, het aanroepen van God alleen, het bidden van ganse harte, de aandacht voor de Heilige Geest en de zekerheid. Het komt mij voor dat het hier ook om belangrijke conclusies gaat.

Een aandachtspunt in dit verband: waarom schrijft de promovendus over de niet-protestanten als katholieken? Nu is het net alsof hij katholiciteit aan protestanten ontzegt. Ik snap dat hij ook geaard heeft om over rooms-katholieken te spreken, aangezien de door hem onderzochte catechismi uit de tijd voor de afsluiting van het concilie van Trente afkomstig zijn. Hij had het in ieder geval kunnen problematiseren en er was best

een constructieve uitweg te vinden geweest.

Het eigene van de Heidelberger ten opzichte lutherse en andere gereformeerde catechismi komt ook uit in het feit dat de Heidelberger het gebed structureel sterker benadert vanuit de dankbaarheid om het geestelijke leven daarin te voeden. Evenals andere gereformeerde catechismi laat de Heidelberger de aanwezigheid en werkzaamheid van de Heilige Geest voortdurend oplichten. Het is daarentegen opvallend dat de Heilige Geest minder prominent in het gebed functioneert dan in andere gereformeerde catechismi.

Hier zit een interne spanning in de Heidelberg. De promovendus concludeert dat de Heidelberg hier op de weg gaat van de nauwe relatie van Woord en Geest zoals dat in de lutherse traditie gebeurt. Hoe verhoudt zich dat met de observatie dat op andere momenten wel op een niet-lutherse wijze aandacht wordt gevraagd voor de persoon en het werk van de Heilige Geest? Een dergelijke observatie vraagt naar mijn besef om een diepere analyse dan de observatie dat het hier gaat om een gematigd gereformeerd profiel. Het zou mijn vraag zijn wat hier theologisch gebeurt. Er zijn meer momenten dat de promovendus net wat dieper had mogen spitten in theologische analyse en in spirituele diepteboring. Maar misschien heeft hij dat voor vervolgonderzoek(ers) bewaard. Daarom zeggen we hem dank voor de stimulansen die we uit zijn mooie proefschrift ontvangen.

W. van Vlastuin

Byung Soo Han, *Symphonia Catholica. The Merger of Patristic and Contemporary Sources in the Theological Method of Amandus Polanus (1561-1610)* [Reformed Historical Theology, 30] (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015), 315 p., € 100,00 (ISBN 9783525550854).

Byung Soo Han promoveerde op deze studie te Grand Rapids bij Richard A. Muller. Hij is *assistant-professor* in de systematische theologie te Zuid-Korea. De invloed van Muller is te herkennen in Hans streven duidelijk te maken dat ook voor Polanus de predestinatieleer geen centraal dogma was.

Amandus Polanus (1561-1610) is tegenwoordig een minder bekend theoloog, maar hij genoot in zijn eigen tijd wel bekendheid. In de periode die aangeduid wordt als de vroege gereformeerde orthodoxie verwerkte en verdedigde hij de opvattingen van de reformatoren. Een van die opvattingen was dat de kerk van de Reformatie geen nieuwe kerk was, maar de aloude katholieke kerk, waarvan de Romana was afgeweken. De kerk van de Reformatie was dus één met en bouwde voort op de vroege kerk. Polanus wilde dat duidelijk maken door naast reformatoren en contemporaine gereformeerde theologen veelvuldig de kerkvaders te citeren bij het beschrijven van de gereformeerde leer op een wijze die confessioneel en orthodox-gereformeerd was, maar ook breedkatholiek.

Na een inleidend hoofdstuk beschrijft de auteur de context waarin Polanus gevormd werd: het gymnasium in Breslau, waar een mild of melanchthoniaans c.q. cryptocalvinistisch lutheranisme gedoceerd werd, en de academie te Basel, die door Grynaeus steeds meer in gereformeerde richting geleid werd. In hoofdstuk drie gaat hij in op de door Polanus gebruikte theologische methode, en vooral op de uitgangspunten (*principia*) van

de theologie. Daarbij zet hij enkele onjuiste interpretaties van eerdere onderzoekers recht en gaat hij na welke elementen aan de vroege kerk, de middeleeuwse theologie of de vroege gereformeerde theologie ontleend zijn. Hierop volgt een hoofdstuk over het exegetische werk van Polanus.

Hoofdstuk vijf kan gezien worden als de kern van het boek. Hierin onderzoekt de auteur Polanus' *Symphonia Catholica*, een werk waarin hij de overeenstemming wilde tonen van de gereformeerden met de kerkvaders. Polanus had grote waardering voor de kerkvaders, maar kende hun niet hetzelfde gezag toe als Bellarminus, die hen op een lijn stelde met de Schrift. Wel was Polanus ervan overtuigd dat de gereformeerden in het spoor van de *patres* gingen. Aansluitend wordt een hoofdstuk gewijd aan Polanus' systematische hoofdwerk, de *Syntagma*. Aan de hand van een drietal hoofdstukken daaruit – Schrift, predestinatie en kerk – wordt nagegaan hoe de geschriften van de kerkvaders in dit boek verwerkt zijn. Een conclusie sluit het boek af. Polanus blijkt een eclecticus geweest te zijn, zowel in methodisch opzicht (hij gebruikte zowel Ramus als Aristoteles) als met betrekking tot zijn bronnen (*patres*, thomisten, scotisten, gereformeerden).

Als kritische noten zouden genoemd kunnen worden dat de auteur nog weleens in herhaling valt en dat zijn boek soms wat te veel beschrijving en te weinig analyse biedt. Maar desondanks is deze studie een waardevolle bijdrage aan het onderzoek naar de historische gereformeerde theologie.

Kampen

P.L. Rouwendal

Jacob van Sluis, *De Academie van Vriesland: Geschiedenis van de Academie en het Athenaeum te Franeker, 1585-1843* (Gorredijk: Bornmeer, 2015), 143 p., € 15,00 (ISBN 9789056153533).

Per decreet van stadhouder Willem Lodewijk van Nassau en Gedeputeerde Staten van Friesland werd op 29 juli 1585 de universiteit (academie) van Franeker geopend, onder het Franse bewind werd deze op 22 oktober 1811 gesloten, na de terugkeer van Oranje werd het instituut op 28 december 1815 als athenaeum voortgezet en op 25 februari 1843 werd alsnog ook dit athenaeum gesloten. Jacob van Sluis, theoloog en filosoof, werkzaam als collectievormer bij Tresoor in Leeuwarden en bij de universiteitsbibliotheek in Groningen, beschrijft het wel en wee van deze onderwijsinstelling in de context van de provincie Friesland. Gestart werd met vier faculteiten: theologie, rechten, medicijnen en 'artes liberales' ofwel 'vrije kunsten'; de rector magnificus was hoogleraar in de theologie. 'Christo et Ecclesiae' (voor Christus en de kerk) werd het motto, gebeiteld in een gevelsteen. Dankzij het Latijn als universele taal voor het hoger onderwijs konden buitenlandse studenten gemakkelijk in de collegebanken aanschuiven. Tot 1811 werden 4.700 buitenlandse studenten ingeschreven, van wie 1.200 uit Hongarije en Zevenburgen. Wat mij betreft had de Ungarus Peregrinus (de wandelende Hongaar) beter uit de verf mogen komen, temeer daar deze verplicht was tien theologische werken mee terug te brengen naar zijn geboorteland; in de Hongaarse universiteitsbibliotheeken vindt men 'oude schrijvers' in perkamenten banden bij tientallen, ook vanuit Utrecht en Leiden.

De theologische faculteit speelde vanaf het begin een centrale rol. Men had een fijne

neus voor kwaliteit. In de beginperiode was de uit Oost-Friesland afkomstige Sibrandus Lubbertus (ca. 1555-1625) 'de meest uitgesproken persoonlijkheid'. De uit Polen afkomstige Johannes Maccovius was onder de studenten populair, terwijl Lubbertus hem (ten onrechte) verdacht van onrechtzinnigheid. Gedurende de 17^e eeuw behield de theologische faculteit haar rechtzinnige karakter maar in 1680 veranderde het karakter met de benoeming van 'uitgesproken coccejans gezinde professoren', met name door hoogoplopende polemieken van Herman Alexander Roëll over de Bijbel en de menselijke rede en over de drie-eenheid. Sindsdien had Franeker naar de mening van de auteur 'een enigszins vrijzinnig karakter'. Onder de *artes liberales* vielen filosofie, wijskunde, geschiedenis, talen als Hebreeuws en Grieks voor de theologen, Latijn (aangeduid als welsprekendheid) en soms Frans. Interessant is de ontwikkeling bij de filosofie. Aanvankelijk waren de leer en het gezag van Aristoteles leidend, vaak in een scholastieke uitwerking. Maar al spoedig kreeg het aristotelisme een alternatief in het cartesianisme. En elke student moest filosofie volgen. Ook de theologie onderging er de invloed van. Nog weer later kwam de 'proefondervindelijke wijsbegeerte' gericht op de opkomende natuurwetenschappen.

Een boeiend gedeelte is dat over promoties. Theologen promoveerden betrekkelijk weinig omdat het voor hun predikant-zijn niet nodig was. Aardig is dat de promovendus behalve een bul ook een ring en een hoed kreeg. En passant wordt ook de universiteit van Harderwijk genoemd, die bekend stond om haar 'vlotte procedure tot promoveren': 'Harderwijk is een stad van negotie, men verkoopt er bokking, blauwbessen en bullen van promotie.'

Vanaf 1750 raakte de academie in verval.

De auteur beschrijft nauwkeurig de oorzaken, de uiteindelijke sluiting en de kortstondige 'herkansing' als athenaeum. De bibliotheek krijgt brede aandacht. Deze bevatte vanaf het begin waardevolle uitgaven, zoals een eerste druk van *De revolutionibus orbium coelestium* van Nicolaus Copernicus, waarin hij aantoonde dat de aarde om de zon draait en niet omgekeerd. Bij de opheffing van het athenaeum dreigde de ontbinding van de bibliotheek. Maar ze werd goeddeels (11.000 boekdelen) voor Friesland bewaard in de op 1 oktober 1852 geopende Provinciale Bibliotheek van Friesland, die in 2002 is opgegaan in Tresoar in Leeuwarden. En Van Sluis bewaarde de herinnering aan Franekers illustere universiteit in een gedegen publicatie. Prachtige portretten van hoogleraren siëren het geheel op.

Huizen

J. van der Graaf

Leif Dixon, *Practical Predestinarians in England, c. 1590–1640* [St Andrews Studies in Reformation History] (Ashgate, 2014), 398 p., £ 95.00 (ISBN 9781409463863).

De auteur, *lecturer* in de vroegmoderne geschiedenis in Oxford, wil met deze studie de vraag beantwoorden waarom de leer van de predestinatie zo'n aantrekkingskracht had in Engeland na de Reformatie. Hij richt zijn onderzoek vooral op de prediking en vraagt zich af waarom de predestinatie een bron van troost was en hoe de predikers deze boodschap van troost wisten te communiceren (3).

Dixon is geen theoloog, maar religiehistoricus. Daarom gaat hij grotendeels voorbij aan de wortels van de gereformeerde verkiesingsleer in de theologiegeschiedenis, al legt hij aan de hand van het werk van Augustinus'

biograaf Peter Brown wel een link tussen de sociale en culturele contexten van de kerkvader en van het vroegmoderne Europa. Beide zouden beheerst worden door een grote mate van onzekerheid, waar de leer van de predestinatie een antwoord op biedt. Het is mooi dat Dixon de heersende gedachte dat de onzekerheid een gevolg is van de uitverkiezing omkeert door te betogen dat de predestinatie juist bedoeld is om aan onzekerheid het hoofd te bieden.

Dixon richt zich vooral op de praktische uitwerking van de predestinatieleer met name in de prediking en in de pastorale geschriften van enkele puriteinen. Hij geeft de voorkeur aan de term *practical* boven *experimental predestinarianism* (11), omdat die laatste uitdrukking impliceert dat de zekerheid aangaande de verkiezing een zaak van de ervaring is.

In het hoofdstuk over William Perkins (1558-1602) interpreteert hij diens predestinatieleer als een antwoord op de epistemologische crisis waarin Perkins zijn enige houvast vond in het gezag van Gods openbaring in de Schrift en in de aan alles voorafgaande en alle dingen dragende wil van God. Hij laat – in tegenstelling tot veel eerdere auteurs – ook zien dat het geloof in de verkiezende God heel goed samen kan gaan met een oproep tot geloof en bekering en een moreel appel op de wil, omdat de gereformeerde positie de wilsvrijheid niet uit- maar insluit.

Als Dixon vervolgens de posities van de puriteinen Richard Greenham (1535-1594) en Richard Rogers (1550-1618) vergelijkt blijkt de eerste vooral troost te willen bieden door angstige zielen te wijzen op de kenmerken van de verkiezing (133), terwijl de tweede verzekerde christenen wil helpen om te leven vanuit de zekerheid van het geloof (157). Het verschil heeft ongetwijfeld te maken met een verschil in context. Het werk

van Greenham ontstond vanuit zijn preken als dorpspastor en dat van Rogers vanuit gesprekken in conventikels.

De volgende hoofdstukken bespreken de posities van Thomas Wilson (1562-1622), die stelde dat de gelovigen altijd verzekerd zijn van hun redding hoewel hij dat later nuanceerde, en van Robert Sanderson (1587-1663) die benadrukte dat het verkrijgen van heilszekerheid een zaak van lange adem was. In de laatste beide hoofdstukken komt de prediking expliciet aan de orde, eerst in de bespreking van preken over de predestinatie en vervolgens in de analyse van begrafenispreken.

Het is mooi om het knappe betoog van Dixon, geïllustreerd met veel citaten, te lezen. Hij geeft rake typeringen van de posities van de besproken puriteinen en weet hun posities doorgaans op sympathieke en betrokken wijze goed weer te geven. Een enkele keer slaat hij theologisch de plank mijns inziens mis, bijvoorbeeld als hij aan Luther de passieve imputatie van het geloof toeschrijft (94) en de toerekening van Christus' gerechtigheid bij de reformator op een lijn stelt met Perkins' opvattingen over de inplanting van de zaligmakende kennis in de uitverkorenen.

Het slothoofdstuk eindigt niet met een conclusie, maar met een opsomming van acht verschillende manieren waarop de predestinatie in de besproken periode fungeert, onder andere als 'method of doctrinal organisation', als 'explanatory worldview' en als 'means of rescuing the fallen will' (353-354).

De auteur geeft in het eerste hoofdstuk zijn overkoepelende these weer, namelijk dat de positieve waardering van de predestinatie wortelt in een 'matrix of cultural anxiety' (34). De hypothese is echter wel erg groot voor het aangedragen en boeiend weergegeven materiaal uit de bronteksten. Of om met de auteur zelf te spreken, de bewering dat de

opkomst van de predestinatie oorzakelijk verbonden is met de epistemologische en morele crisis in de vroegmoderne tijd is moeilijk te bewijzen (58). Niettemin levert deze religiehistoricus een boeiende en sympathieke bespreking van de praktische uitwerking van de predestinatieleer in het Engeland van de puriteinen.

H. van den Belt

Huib Uil, *De scholen syn planthoven van de gemeente: Het onderwijs in Zeeland en Staats-Vlaanderen, 1578-1801* (Bergschenhoek: Marberg Media, 2015), 860 p., € 34,95 (ISBN 9789082049473).

Een zeldzaam boek! Niet alleen vanwege de omvang. De auteur, gemeentearchivaris van Schouwen-Duiveland, promoveerde op deze studie aan de Vrije Universiteit (promotor F.A. van Lieburg) waarvoor een speciale ontheffing nodig was, omdat hij geen academische studie had afgerond. 'Je hebt dispensatie gekregen op grond van je opleiding als hoger archiefambtenaar en op grond van je vele publicaties op historisch gebied', zei Van Lieburg in zijn laudatie. 'Geen archiefstuk is je ontaan, geen schoolmeester is aan je oog ontsnapt', zei hij erbij. Bij de teboekstelling is zelfs nog op 'indikking' aangedrongen. En dan te bedenken dat geen enkel schoolarchief uit de beschreven periode bewaard is gebleven. De auteur was aangewezen op 'creatieve omgang' met de archieven van stedelijke en plaatselijke besturen en van kerken.

In de eerste hoofdstukken 'Het onderwijs en de Reformatie' en 'Overheid en kerk', komt de ontwikkeling van het onderwijs in gereformeerde zin aan de orde. De Gereformeerde Kerk werd dominerend. In de Middeleeu-

wen behoorde het onderwijs tot de taak van de kerk (van Rome). Na de Reformatie kreeg de Gereformeerde Kerk bevoegdheden, samen met de overheid. Hoewel er sprake was van een '(voorlopig) evenwicht' tussen overheid en kerk, leidde hun verhouding ook tot spanningen, als het ging om handhaving van de gereformeerde leer, c.q. benoemingen, examinering of ontslag. Die spanning was er dan bijvoorbeeld tussen de classis en de Raad van State.

In de Zeeuwse synode van 1591 werd een kerkorde vastgesteld door de Staten, waarin ook werd bepaald hoe de inrichting van het onderwijs diende te geschieden: 'in de gotsalicheit ende in de catechismo'.

Aan de orde komt ook de latere beweging tot 'de verdieping van het geestelijke leven en persoonlijke levensheiliging', in nauwe verwantschap met het Engelse puritanisme, te weten onder de theologen Willem Teellinck (1579-1629), Godefridus Cornelisz. Udemans (1581/1582-1649) en Jacobus Koelman (1631-1695). Teellinck sprak van 'verdere reformatie' (*further reformation*), Koelman van 'nodige reformatie', de classis Zuid-Beveland van 'nadere reformatie' (1682). Het was 'eene groote faute', dat in veel steden en dorpen niet beter op de scholen werd gelet. Dat was een voorteken ervan, 'dat het met Godts kercke, ende de republijcke metter tijdt qualijck sal affloopen' (Udemans).

Interessant is het gedeelte onder 'omgangsoecumene'. De deur voor rooms-katholieke onderwijsgeveden bleef op slot, de luthersen mochten zich in meer sympathie verheugen. En er was groeiende tolerantie ten aanzien van de joodse inwoners. In de 18^e eeuw kwam er in Middelburg een schooltje omdat er 'geen Christen schoolhoudend persoon in staat is om de kinderen dier natie het Hebreeus en hunne schrijtrant te kunnen leeren'.

In de tweede helft van de 18^e eeuw ging de invloed van de Gereformeerde Kerk op het onderwijs tanen. 'De invloed die de kerk meende te hebben op grond van de school- en kerkorde was schijn doordat de overheid die steeds vaker aan de kant schoof. Totdat ook de band tussen de Gereformeerde Kerk en de overheid werd verbroken en de overheid de bevoegdheden inzake het onderwijs aan zich trok.

Hiermee zijn de principiële hoofdlijnen van de ontwikkelingen bij het onderwijs in het boek van Uil weergegeven. Aparte hoofdstukken zijn gewijd aan de onderwijsgeven- den, de inhoud van het onderwijs, de leerlin- gen en de resultaten van het onderwijs. Elke gemeente komt in beeld. Ook thuisonderwijs komt aan de orde (Betje Wolff). Vermeldens- waard is verder dat in de Zeeuwse kerkorde was bepaald dat de schooljeugd bij het behandelen van de zondagse catechismus in de kerk moest worden betrokken. Vooraf- gaand aan of na afloop van de preek moesten de leerlingen vragen en antwoorden van de Heidelbergse Catechismus opzeggen, al waren het veelal de oudste en bekwaamste leerlingen die dit deden.

In 1773 kwam de 'nieuwe psalmberij- ming' gereed, die in opdracht van de Staten- Generaal was vervaardigd. Tegelijk kwam er een belangrijke aanpassing in de wijze van zingen: 'Er werd niet-ritmisch in een laag tempo gezongen.' Na iedere regel werd even gerust.

Rest nog te vermelden dat Zeeland nooit een universiteit beschoren is geweest, hoewel de weerzin tegen wat in Leiden gaande was (Gomarus versus Arminius) die behoefte wel deed gevoelen. Wel kreeg Middelburg met Franciscus Gomarus een illustere school.

De titel van het fraai uitgegeven boek is een letterlijke uitspraak van de kerkenraad van Sint-Maartensdijk ter stimulering van

ouders om hun kinderen naar school te stu- ren. Proficiat voor de auteur!

Huizen

J. van der Graaf

Crawford Gribben, *John Owen and English Puritanism: Experiences of Defeat* [Oxford Studies in Historical Theology] (Oxford: Oxford University Press, 2016), 401 p., £ 47.99 (ISBN 9780199798155).

Een nieuwe biografie van John Owen is op een geschikt moment verschenen. Dit jaar wordt immers herdacht dat deze vooraan- staande puritein 400 jaar geleden werd gebo- ren. We zouden deze levensbeschrijving een soort theologische biografie kunnen noe- men. De schrijver brengt namelijk niet alleen Owens leven in kaart, maar geeft ook steeds een (korte) beschrijving van bijna zijn gehele oeuvre. Gribben heeft bewust gekozen voor deze combinatie, want hij vindt dat de toene- mende aandacht voor Owens theologie en spiritualiteit te zeer voorbijgaat aan de bio- grafische, kerkelijke en politiek-maatschap- pelijke context van zijn geschriften. Deze invalshoek maakt Gribbens boek tot een geschikt referentiepunt voor toekomstig onderzoek van het puritanisme in het alge- meen en Owens theologie en spiritualiteit in het bijzonder.

Allereerst valt op dat Owens gezinsleven door intens verdriet is getekend. Van zijn tien kinderen overleden er negen al in hun jeugd, terwijl zijn vrouw en tiende kind hem in zijn laatste levensperiode ook ontvielen. Owen bleef dus uiteindelijk helemaal alleen over. Verder betekende het herstel van de monar- chie in 1660 zeker voor hem een ingrijpende wending. Terwijl hij ten tijde van Oliver Cromwell (1599-1658) een vooraanstaande positie innam als universitair bestuurder en

medeontwerper van een nieuwe structuur voor de Engelse staatskerk, werd hij na 1660 naar de achtergrond teruggedrongen en door de overheid in de gaten gehouden. Deze scherpe cesuur had echter verreichende betekenis, want juist in deze periode kregen Owens geschriften een meer spiritueel-theologisch karakter. Hij publiceerde werken over onder meer Christus en de Heilige Geest, die hem tot een van de invloedrijkste puriteinen maakten.

De ondertitel van Gribbens studie is prikkelend maar trefzeker. Owen heeft immers allerlei 'nederlagen' meegemaakt. In de eerste plaats leek in de jaren dertig een academische carrière aan de universiteit van Oxford voor hem weggelegd, maar vanwege allerlei arminiaanse hervormingen daar voelde hij zich gedwongen de universiteit vroegtijdig te verlaten. Ten tweede is het Owen niet gelukt om tijdens de Engelse republiek (1649-1660) de staatskerk te hervormen. Uiteindelijk redde de republiek van Cromwell het ook niet en keerde de monarchie terug. Ten derde kwam Owen in 1662 met vele andere puriteinen buiten de staatskerk te staan. Het greep hem niet alleen aan dat de puriteinse beweging in de marge van de Engelse samenleving terecht kwam, maar ook dat Engeland meer dan ooit leek weg te glijden van de ware dienst aan God. Deze 'experiences of defeat' maakten Owen volgens Gribben aan het einde van zijn leven een teleurgesteld man. Daarbij moeten we wel onderscheid maken tussen zijn publicaties, waarin uitvoerig en hoopvol over de omgang met God wordt gesproken, en zijn latere preken die deze zorg en teleurstelling inderdaad verwoorden.

In zijn evaluatie onderstreept Gribben dat Owen een van de belangrijkste puriteinse denkers is geweest en latere generaties evangelicalen in de Engelstalige wereld heeft

beïnvloed. Deze invloed betreft dan voornamelijk zijn spiritualiteit. Gribbens kritiek is dat Owen de reformatorische traditie heeft ondermijnd door deze een subjectieve draai te geven. Door zijn aanzienlijke subjectiviteit zou hij namelijk het spirituele leven hebben losgeweekt van de kerkelijke genademiddelen (271). Stellig heeft Gribben gelijk als hij meent dat Owens piëtistisch-puriteinse spiritualiteit nadrukkelijker de subjectieve component heeft ingebracht dan die van reformatorische theologen. We zijn inderdaad in een andere tijd aangekomen en ontwikkelingen zijn zichtbaar. Helaas heeft hij echter op dit punt het recente Owenonderzoek niet voldoende verwerkt, met name de studie van Ryan McGraw (*A Heavenly Directory: Trinitarian Piety, Public Worship and a Reassessment of John Owen's Theology*, Göttingen 2014). Hij noemt McGraws studie weliswaar in zijn overzicht van het huidige Owenonderzoek, maar verwerkt de hoofdconclusie ervan niet, te weten dat Owen de klassieke leer van de triniteit en een persoonlijke, affectieve spiritualiteit verbindt met de verschillende onderdelen van 'public worship'. Omdat Owens subjectiviteit dus nauw is verweven met de objectieve realiteiten van kerkdienst, prediking en avondmaal waarin Gods genade wordt verkondigd, gaat Gribbens oordeel dat Owens puriteinse spirituele bijdrage een breuk betekent met de reformatorische inzet veel te ver.

Niettemin heeft Crawford Gibbens theologische biografie het huidige Owenonderzoek echt verder geholpen. Zijn studie eindigt met de diepzinnige opmerking dat de wereldwijde gemeenschap van evangelicalen haar spirituele oorsprong heeft te danken aan de kerkelijke en maatschappelijke 'experiences of defeat' van Owen en zijn medepuriteinen. Deze teleurstellingen brachten namelijk marginalisering en daardoor een

concentratie op een innerlijke en affectieve spiritualiteit die tot op de huidige dag invloed uitoefent. De doorgaande zeggingskracht van Owens geestelijke nalatenschap lijkt zodoende een providentiële vrucht van een leven vol teleurstellingen te zijn.

Bilthoven

R.W. de Koeijer

Allard Pierson, *Tussen religieus gevoel en kritisch denken: Vijf Franse preken*, editie en vertaling J. Trapman (Hilversum: Verloren, 2014), 160 p., € 20,00 (ISBN 9789087044596).

De inleiding van Trapman op het leven en denken van Allard Pierson is ter zake en helpt de lezer om zicht te krijgen op het geestesleven dat aan de dag treedt in de moderne protestantse theologie van de 19^e eeuw. Allard Pierson is een typische vertegenwoordiger van een vrijzinnig-protestantse denkrichting die aan de ene kant wars is van de klassieke kerkelijke dogma's, maar aan de andere kant wel oog heeft voor de vroomheid die zich voordoet in het menselijke gemoed. Pierson neemt afscheid van de 'bovennatuurlijke' aspecten van het geloof, zoals het geloof in wonderen en de opstanding, maar houdt aanvankelijk wel vast aan de zedelijke en geestelijke waarheid van de religie. Richtsnoer daarvoor is het leven van Jezus, of beter gezegd: de inspiratie (heilzame invloed) die uitgaat van het geestesleven van Jezus. De gedachte is dat in Jezus het godsdienstig en zedelijk ideaal volmaakt aanwezig is.

Volgens Pierson moeten we daar geen klassieke christologie uit afleiden, maar inzien dat Jezus ons voorgaat in het ware godsbesef. In een preek zegt Pierson: 'Zijn inwendige leven moet het onze worden, dan zullen wij zijn vrede kennen, zijn opgeruim-

de en heldere levensbeschouwing delen, dan zal zijn God de onze zijn, en zijn toekomst de onze' (26). De God van de religie is voor Pierson vooral de Schepper-God met wie wij als schepsel in een persoonlijke, zedelijke betrekking staan. In de rooms-katholieke godsdienst ontwaart hij een bedrieglijk mysticisme en in de protestantse orthodoxie schuift Christus op in de richting van God. In een van de preken zegt hij: 'Laten we ons dus blijven herinneren dat enkel en alleen God het object van de godsdienst is' (127). In dat verband zegt hij dan: 'het onvergankelijk werk van Jezus was het, ons tot God te leiden, ons de Vader te openbaren. Heel het streven van zijn grote en nobele ziel beperkte zich ertoe alle obstakels weg te nemen die ons verhinderden de Heer te zien en ons met hem te verzoenen' (126).

Toch legt Pierson op 33-jarige leeftijd het ambt van predikant neer. Kon hij het ambt niet meer combineren met zijn literaire en wetenschappelijke activiteiten, of was hij toch zozeer in de ban geraakt van alle kritiek op het bovennatuurlijke dat hij betwijfelde of er aan de religieuze beleving wel een realiteit beantwoordt?

Al met al is het een interessante bundel voor wie belangstelling heeft voor de godsdienstige ontwikkelingen in de 19^e eeuw en zich een beeld wil vormen van de ontwikkelingen in de moderne vleugel van het Nederlandse calvinisme. Is dit type protestantse vrijzinnigheid uitgestorven, of moeten we constateren dat het in mildere vorm nog steeds actueel is? Hoewel ik deze 'christologie' niet deel, word ik toch geraakt door de fijnzinnige aandacht voor het religieuze besef en de vroomheid waarmee dat gepaard kan gaan. Toch typisch protestants, maar helaas ook erg vrijzinnig.

Driebergen

F.G. Immink

G.C. den Hertog, *De kracht blijkt pas in zwakheid: Dietrich Bonhoeffers reactie op het ontmythologiseringsprogramma van Rudolf Bultmann* [Apeldoornse Studies, 66], 62 p., € 9,95 (ISBN 9789075847437).

Boeiend is deze uitwerking van de rede die gehouden werd aan de Theologische Universiteit Apeldoorn op 31 augustus 2015 ter gelegenheid van de opening van het academisch jaar. Met het oog op de vragen van vandaag en hoe een weg daarin te vinden voert Den Hertog een verkenning uit op het grensvlak van de twee hem toevertrouwde vakken, 'Inleiding theologie' en 'Moderne theologiegeschiedenis'.

De socioloog en filosoof Max Weber (1864-1920) heeft ons verstaan van wetenschap diepgaand gestempeld alsof er geen ruimte zou zijn om rekening te houden met de werkelijkheid van God en zijn handelen. De rede 'Neues Testament und Mythologie' (1941) van de nieuwtestamenticus Rudolf Bultmann kan getypeerd worden als uitvoering van Webers wetenschapsconcept op het terrein van de theologie. De reactie van Dietrich Bonhoeffer op genoemde rede staat centraal. Bonhoeffer heeft Max Weber van huis uit met de papepel toegediend gekregen en is in heel zijn werk onderhuids met hem bezig geweest.

Het bronnenmateriaal is beperkt, zodat de bespreking van Bonhoeffers summiere reacties voorafgegaan wordt door Bonhoeffers aandacht voor de hermeneutische vragen en een schets van de context van Bultmanns rede en zijn intenties. Uit Bonhoeffers reactie op Bultmanns rede valt af te lezen dat Bonhoeffer vragen heeft bij de manier waarop Bultmann bijvoorbeeld de christologie herijkt door die af te stemmen op de moderniteit. Zonder het met Bultmann eens te zijn moeten de vragen vanuit de wetenschap en

het leven wel aan de orde komen. We mogen ons er in de comfortzone van de religie niet goedkoop van afmaken. *Entmythologisierung?* God en wonderen zijn niet te scheiden. Hoezeer Bultmann opkomt voor intellectuele eerlijkheid en bijval betuigt aan een modern rationeel-wetenschappelijk denken, in feite geeft hij de wereld van het denken prijs en vlucht hij in de innerlijkheid.

Het gaat er Bonhoeffer om dat de theologie anno 1941 een woord weet te spreken dat kerk en samenleving in de specifieke problematiek van nazi-Duitsland een weg wijst in gehoorzaamheid aan het Woord van God. Wat voor Bonhoeffer het perspectief is, dat de grote woorden van het evangelie als vergeving, wedergeboorte, Heilige Geest, liefde tot de vijand en noem maar op weer zouden gaan glanzen voor de mensen en het gelaat van de samenleving vernieuwen, is bij Bultmann buiten beeld. In de Reformatie worden de geloofsartikelen gekenmerkt als beloften. Een belijdenis is geen beginselverklaring. Beslissend is dat de levende verbondenheid met en daadwerkelijke gehoorzaamheid aan Christus ons vervult, verbindt en op weg zet.

Aan het slot nog een bemoediging aan het adres van de studenten. 'Hou het vol in de vragen, maak je er niet gemakkelijk van af, maar kruip evenmin in je schulp', Jozua 1:9 en 2 Timotheüs 1:7. Studenten mogen zich ook hierin zeker met Den Hertog identificeren. In Apeldoorn en daarbuiten niet voor de vragen weggelopen en weten dat kracht zich in zwakheid openbaart.

Nunspeet

C. van Sliedregt

W.J. op 't Hof, *Nadere Reformatie nu* [Hersteld Hervormde studies, II] (Houten: Den Hertog, 2015), 289 p., € 22,50 (ISBN 9789033126833).

Deze publicatie is een bewerking van de rede die de auteur hield bij zijn afscheid als bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van het gereformeerd piëtisme aan de Vrije Universiteit te Amsterdam vanwege de Hersteld Hervormde Kerk.

Na een 'Woord vooraf' legt Op 't Hof uit waarom hij over een 'nadere reformatie *nu*' spreekt met betrekking tot de Hersteld Hervormde Kerk en andere kerken in de rechterflank van de gereformeerde gezindte. De Hersteld Hervormde Kerk is en doet niet wat zij krachtens haar roeping dient te zijn en te doen (23).

In het eerste hoofdstuk signaleert hij overeenkomsten tussen de geesteloze praktijk in de Gereformeerde Kerk in ons land na de Reformatie en de toestand in de Hersteld Hervormde Kerk vandaag. In hoofdstuk 2 bespreekt hij drie reformatieprogramma's, namelijk van W. Teellinck in *Noodwendigh Vertoogh* (1627), van G. Voetius in *Politica Ecclesiastica* (1663-1676) en van J. Koelman in *De punten van nodige reformatie* (1678). In het volgende hoofdstuk komt de vraag aan de orde, waar een 'nadere reformatie *nu*' het beste kan beginnen.

Het antwoord luidt: bij het afleggen van de geloofsbelijdenis. In hoofdstuk 4 worden kerkordelijke bepalingen over het aannemen van lidmaten besproken. De grote lijn is dat het afleggen van de geloofsbelijdenis wordt gezien als de ingang in de gemeente. Zij is niet met de heilige doop, maar met het heilig avondmaal verbonden (67). Hoofdstuk 5 behandelt opvattingen en hervormingsvoorstellen betreffende het aannemen van nieuwe lidmaten door vertegenwoordigers van de

Nadere Reformatie. Zij zien het doen van belijdenis – op enkele uitzonderingen na (B. Smytegelt) – als het belijden van het zaligmakend geloof (108). De praktijk vertoont echter allerlei misstanden. In het volgende hoofdstuk worden voorstellen tot verbetering beschreven. Bijzondere aandacht wordt besteed aan een onderzoek naar de geestelijke toestand in de gemeente Ouwerkerk. Hierna bespreekt Op 't Hof enkele visies op het belijdenis doen in de rechterflank van de gereformeerde gezindte. Dat er volgens Op 't Hof in de Christelijke Gereformeerde Kerken geen scribe over dit onderwerp te vinden is klopt niet. Onder anderen W. van 't Spijker heeft er in *Zijn verbond en woorden* (2^e druk, 1991) een hoofdstuk aan gewijd.

Aan de hand van de belijdenis van de kamerling in Handelingen 8 laat de auteur in hoofdstuk 9 zien dat het bijbels gezien duidelijk is, dat het bij het afleggen van de belijdenis om zaligmakend geloof gaat. In het laatste hoofdstuk (10) biedt de auteur een eindbalans. In de Gereformeerde Kerk is er geen direct verband tussen doop en belijdenis. Vervolgens: in de Nadere Reformatie gaat het bij de belijdenis (meestal) niet om een instemmen met de leer van de kerk, maar om het belijden van het ware geloof, dat toegang biedt tot het heilig avondmaal. De publicatie eindigt met een toepassing, waarin de auteur kritische opmerkingen plaatst bij de praktijk in de Hersteld Hervormde Kerk vandaag. Ten slotte zijn in deze bundel opgenomen de toespraken bij de afscheidsrede, een bijlage, bibliografie en register van persoonsnamen.

Het onderzoek waarvan in deze studie verslag wordt gedaan, getuigt van grote historische kennis van zaken. Ik heb daar veel waardering voor. Tegelijk roept de studie vragen op. Mijn belangrijkste vraag betreft de stelling dat het een algemeen inzicht in de Gereformeerde Kerk was, dat men (niet door

de doop, maar) door de geloofsbelijdenis lid van de gemeente werd (220). De auteur baseert zich voor deze opvatting op de aanduiding voor het afleggen van de geloofsbelijdenis als een 'zich tot de gemeente begeven'. Op grond van deze aanduiding stelt hij dat gedoopte kinderen niet als leden van de gemeente werden beschouwd. Maar klopt dat wel? Mijns inziens is de uitdrukking: 'zich tot de gemeente begeven' ontstaan in de tijd dat mensen die de belijdenis van het geloof aflegden in de (jonge) Gereformeerde Kerk in ons land, zelf nog in de Rooms-Katholieke Kerk waren gedoopt. Zij treden dan door hun geloofsbelijdenis toe tot de Gereformeerde. Maar daaruit kan men niet afleiden dat kinderen die in de Gereformeerde Kerk zelf gedoopt werden, niet tot deze kerk zouden behoren. Het zijn deze kinderen van wie de predikanten in de Gereformeerde Kerk in *ontelbaar veel* catechismuspreken hun gemeente, conform confessie en doopformulier leerden, dat zij behoren tot het verbond van God en zijn gemeente. Terwijl in de opvatting van de doop in het doopformulier het verbond een grote plaats inneemt, grenst de interpretatie van de historische gegevens door Op 't Hof aan een doperse visie op de kinderdoop. Hierom is deze studie heel actueel, niet alleen binnen de Hersteld Hervormde Kerk.

Harderwijk

W. Verboom

Dogmatiek

Tomáš Halík, *De nacht van de biechtvader: Christelijk geloof in een tijd van onzekerheid* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2016), 189 p., € 19,50 (ISBN 9789023970668).

De eerdere uitgave van een boek van Halík (*Geduld met God*) heb ik ademloos gelezen.

Het was dan ook met grote interesse dat ik me aan dit 'nieuwe' boek zette dat in het Tsjechisch eerder verscheen dan *Geduld met God*. Het karakter van dit boek is anders dan het latere. Na het woord vooraf bevat het 16 essays van een man die met hartstocht biechtvader in de Rooms-Katholieke Kerk is en in dit boek vertelt over zijn gesprekken met biechtelingen. Een breed scala van onderwerpen komt daarbij aan bod.

Een centraal thema is zijn overtuiging dat de bijbelse leer paradoxaal is, met name ten aanzien van het paasevangelie. Men moet dit niet zien als een geschiedenis in twee bedrijven, dood en opstanding, maar als een uitnodiging om zelf in het verhaal te participeren. Gods Koninkrijk is het Koninkrijk van het onmogelijke waarbij vergiffenis, liefde, zorg voor de armen, geloof en hoop de belangrijkste waarden zijn.

Een paradox is ook dat ons geloof klein moet zijn, dat wil zeggen dat het door een crisis hoort te zijn gegaan om de fundamentalistische ballast af te werpen. Het is een 'en toch'-geloof dat, vol van liefde, de absurditeit in het bestaan aanvaardt.

Hij is gegrepen door Gods verborgenheid die niettemin alle materie doorgloeit, een thema dat hij ook aantreft bij Teilhard de Chardin en Dietrich Bonhoeffer. De *Menschwerdung Gottes* moet de mens beantwoorden met de *Menschwerdung des Menschen*, hetgeen de solidariteit van de gelovigen met de ongelovigen inhoudt. Halík gelooft in de heilige Drie-eenheid, een geloof 'naar God toe' (*in Deum*) eerder dan 'in God'. Want als je denkt God volledig te begrijpen is Hij het niet. De wetenschap heeft over God niets te melden. Je geloof moet blijken uit je daden, want Gods schepping is een *creatio continua* die uitloopt op de grote vrede als God alles in allen zal zijn.

Christus is na zijn opstanding getrans-

formeerd. Hij komt als de Ander, de Vreemdeling. Halik is het met de Engelse theoloog Nicholas Lash eens dat God een activiteit in ons is, een werkwoord.

De mens probeert sinds lang het goddelijke naar de mens toe te halen en God als een projectie van de mens te zien (Feuerbach). Maar God is geen *Lückenbüsser* voor zaken die wij niet begrijpen. Het kwaad mogen we niet op rekening van God schuiven. In het 'kleine geloof', tegenover een natuurramp, vragen wij Hem vaak in wanhoop: 'Waarom?' Dat geeft een bevrijdend gevoel, want God is geen straffende Big Brother. Hij heeft geduld met ons, is bereid ons te vergeven.

Halik wijst het geweld in de wereld absoluut van de hand, maar redeneert het lijden niet weg. Het is er maar het heeft niet het laatste woord. Vredestichters zullen het land bezitten. Er is geen heilige oorlog, alleen heilige vrede. Oog om oog betekent beide blind.

In 'Het gebed van vanavond', ter gelegenheid van een conferentie van joden, christenen en islamieten in 2005, haalt Halik het verhaal van Nietzsche weer aan waarin hij vertelt van die man die op klaarlichte dag over de markt in Athene liep en vroeg waar God gebleven was. 'God is dood en wij hebben Hem gedood', antwoordden toen de mensen. Die man zag de nacht waarin de wereld terechtgekomen was na de dood van God – 'ver van alle zonnen'. Maar die nacht van duisternis is ook het begin van de spirituele rijping volgens Johannes van het Kruis. *Joden, christenen, moslims en atheïsten hebben gemeenschappelijk dat ze niet in goden geloven.* Onze God is niet een van de goden van de wereld.

Halik gelooft niet in reïncarnatie, maar gaat vol vertrouwen zijn levenseinde tegemoet. Sara lachte toen ze hoorde dat ze op hoge leeftijd nog een kind zou baren. Maar

die lach is onterecht. We moeten de paradoxen in het geloof aanvaarden zoals ook Kierkegaard deed en ondanks alle ellende als in een soort 'tweede adem' als christenen verdergaan zoals de Emmaüsgangers.

Haliks boek is een boek vol hoop en vertrouwen. Soms gaat hij wat kort door de bocht zoals met zijn opmerking dat Thomas van Aquino met zijn analyses van de betekenis van 'zijn' de weg zou hebben geopend voor grote filosofische stappen. Die analyses waren lang voor hem al door Aristoteles gedaan. En soms redeneert hij te veel van de Tsjechische situatie uit. Ik beveel niettemin dit boek van harte aan voor alle pastores.

Ede

R. Ferwerda

R.D. Nelson, *The Interruptive Word: Eberhard Jüngel on the Sacramental Structure of God's Relation to the World* (Londen: T&T Clark, 2014), 256 p., \$ 39.95 (paperback) (ISBN 9780567658609).

Het vraagstuk van de sacramenten is niet alleen actueel in de ontmoeting tussen rooms-katholieken en protestanten, maar ook tussen verschillende protestanten onderling. Het is een van de tragedies van de Reformatie dat juist rondom de tekenen van eenheid grote onderlinge tegenstellingen openbaar kwamen. Alleen al deze tegenstellingen vragen erom dat we blijven nadenken over de sacramenten. Daar komt bij dat alle theologische vragen samenkomen in de vragen rondom de sacramenten.

Vragen zijn er genoeg: Hoe blijft het onderscheid tussen God en mens in sacramentstheologie functioneren? Is het juist vanwege dit gevaar niet veiliger om over Christus als Gods enige sacrament te spreken (Barth)? Of kan er in navolging van de vroe-

ge kerk ook over de sacramentele betekenis van de schepping worden gesproken? Wat is de houdbaarheid van Augustinus' onderscheid tussen teken en zaak? Hoe is precies de verhouding tussen Woord en sacrament? Wat betekent de acceptatie van de sacramenten voor de plaats die de menselijke zintuigen hebben in de ontmoeting tussen God en mens? Enzovoorts.

Ook Jüngel heeft zich in zijn theologische arbeid beziggehouden met de bezinning op de sacramenten. Dit was voor R. David Nelson reden om zich te verdiepen in de visie van Jüngel op de sacramenten waarbij hij enerzijds de ontwikkeling van Jüngel door de loop van de jaren aanwijst, terwijl hij anderzijds een analyse van de theologische positie van Jüngel geeft.

Volgens Nelson is de bezinning van Jüngel op de sacramenten begonnen met een barthiaanse insteek. Dit betekent dat Jüngel niet sprak over doop en avondmaal als sacramenten, maar alleen over Christus als sacrament. Doop en avondmaal verstond hij als een menselijk ethisch antwoord op Gods daden in Christus. In doop en avondmaal vierten de gelovigen Christus als het ene sacrament van God. Op deze manier wilde hij het onderscheid tussen God en mens zuiver bewaren, zodat de gedachte is uitgesloten dat de mens via de bediening van de doop zou kunnen beschikken over Gods genade.

Later gebruikte Jüngel het adjectief 'sacramenteel' als hij sprak over de viering van doop en avondmaal in de eredient. De meest gerijpte publicatie van Jüngel over de sacramenten (*El Ser Sacramental*) laat ook het adjectief los en gebruikt het zelfstandig naamwoord 'sacrament' om over doop en avondmaal te spreken.

De ontwikkeling is duidelijk. De vraag is echter of Jüngel consistent is, of dat er een

eenduidige ontwikkeling in zijn theologie is aan te wijzen. In dit verband is het van belang om op te merken dat Jüngel nooit de sacramenten van doop en avondmaal heeft losgemaakt van het sacrament bij uitstek, namelijk Christus. Christus handelt door middel van de sacramenten van doop en avondmaal. Hiermee distantieert Jüngel zich dus van Karl Barth die doop en avondmaal als menselijke handelingen duidde en sluit hij zich weer aan bij de klassiek lutherse visie op de sacramenten.

Volgens Nelson is er echter geen sprake van tegenstellingen binnen Jüngels ontwikkeling. Hij verdedigt dit met het argument dat Jüngel vanuit verschillende invalshoeken over de sacramenten heeft gesproken. Aanvankelijk sprak hij over de sacramenten als zodanig. Later sprak hij erover in het kader van de liturgie, terwijl zijn laatste werk betrekking heeft op de plaats van de sacramenten in het christelijke leven.

Hier is het begrip 'interrumperend Woord' van belang. Hiermee bedoelt Jüngel dat Gods rijk komt op de wijze van het Woord. Gods Woord interrumpeert het continue aardse leven. Hiermee wordt duidelijk gemaakt dat Gods rijk van een andere orde is dan het hier en het nu. Tevens klinkt erin door dat Gods rijk het menselijke transcendeert en dus niet maakbaar is. Er kan ook in worden gehoord dat Gods rijk deze wereld niet raakt om deze te verwoesten, maar om deze te verlossen.

Dit leidt tot een samenhang tussen continuïteit en discontinuïteit. Het nieuwe interrumperende karakter van Gods Woord onderstreept enerzijds het discontinue karakter ervan, terwijl het in de verlossing van het schepselmatige anderzijds het continue aspect laat oplichten. Omdat Jüngel aan het interrumperende karakter van het Woord heeft vastgehouden, meent Nelson dat Jüngel

door de jaren heen uiteindelijk consistent is in zijn sacramentsvisie.

Gezien de andere interpretaties van Jünger, blijft hier een aantal open einden liggen. Waar ik wel meer duidelijkheid over zou willen hebben, is de relatie tussen het interrumperende Woord en de persoonlijke gelovige. Daarbij blijft de vraag of het juist niet eigen is aan het sacrament dat het niet slaat op Christus.

W. van Vlastuin

Praktische theologie

Lars Charbonnier, Konrad Merzyn, Peter Meyer (ed.), *Homiletik. Aktuelle Konzepte und ihre Umsetzung* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2012), 251 p., € 23,00 (ISBN 9783525620038).

In de inleiding van deze bundel vallen mij twee zaken op: (1) Studenten in de theologie (toekomstige predikanten) beginnen aan hun opleiding tot predikant met weinig kerkelijk besef. Dat wil zeggen: ze zijn nauwelijks kerkelijk gesocialiseerd en hebben weinig beeld bij het maken en houden van een preek. (2) Het huidige homiletische veld is zo divers, dat studenten en predikanten geen houvast vinden bij toonaangevende preekopvattingen.

Wellicht is de situatie in Nederland iets anders, maar ook bij ons geldt dat aankomende studenten wel enige ervaringskennis uit de eigen gemeente meebrengen, maar niet geleerd hebben daarop enigszins onderscheidenlijk te reflecteren. Trouwens, ook voor de oudere predikant is het lastig om de onderscheiden posities te verwoorden. Het verschil tussen 'voorwerpel' en 'onderwerpel' zegt niet zoveel meer. Het kerugmatische

model heeft sterk aan kracht ingeboet en de narratieve prediking is verbreed en vervaagd. En het begrip hermeneutiek begint sleets te worden.

In deze Duitstalige bundel vinden we bijdragen van toonaangevende homileten, zoals Grözinger, Nicol, Josuttis, Meyer-Black en Weyel. Het interessante is dat elke auteur een eigen invalshoek aansnijdt en daarbij ook een preekvoorbeeld geeft, met enige reflectie daarop. Dat maakt het geheel wel levendig. Josuttis laat nog een keer zien dat de preek ons in de tegenwoordigheid van God brengt en dat daarin een merkbare aanwezigheid van God ontsloten wordt. Martin Nicol en Alexander Deeg laten zien dat de preek een kunstwerk is, een dramaturgisch gebeuren, waarin we in verschillende rollen geplaatst worden en waardoor uiteenlopende perspectieven op het leven vallen. Grözinger brengt het belang van de esthetische dimensie voor het voetlicht: het *wat* van de inhoud is steeds verbonden met het *hoe* van de presentatie. De bijdragen van Grözinger, zowel in zijn geschriften als in voordrachten en discussies, ademen fijnzinnigheid en een degelijk theologisch bewustzijn. Gräb laat zien dat we in de preek duiding geven aan het alledaagse leven en Heimbrock betoogt dat preken 'sporen van God' vertolken. Ik laat het bij deze korte aanduidingen. Wat in deze bundel wel duidelijk naar voren komt is de veelkleurigheid van de hedendaagse Duitstalige homiletiek. De aandacht voor de hoorder en voor de preek als toespraak houdt de gemoederen nog steeds bezig, terwijl duidelijke theologische profielen ontbreken.

Driebergen

F.G. Immink

Wilhelm Gräb, *Predigtlehre. Über religiöse Rede* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2013), 350 p., € 29,99 (ISBN 9783525624272).

In het praktisch-theologische werk van Wilhelm Gräb gaat de aandacht primair uit naar de *geleefde religie*. In het voetspoor van Schleiermacher vormt de menselijke subjectiviteit een belangrijke schakel in zijn analyse van het religieuze leven. In dit boek over de prediking komt dat tot uitdrukking in de centrale rol die Gräb toekent aan de cultuurhermeneutiek en de retorica. Hij beschouwt de preek als 'religiöse Rede'. Met andere woorden: de preek is een toespraak op het terrein van de religieuze ervaring, of nauwkeuriger gezegd: een toespraak waarin levenservaringen geduid worden in het licht van bijbelse teksten. Gräb treedt daarmee in het voetspoor van de momenteel gangbare homiletiek, zij het dat hij juist vanwege zijn nadruk op de menselijke subjectiviteit oog houdt voor het openbaringskarakter van de christelijke religie *in* de menselijke ervaring. Volgens hem kan een preek alleen dan 'zingeving' tot stand brengen, als de prediker aansluiting vindt bij de concrete levenservaringen en ambivalenties van de hoorders. Want het zijn de hoorders zelf die dan de kracht van de bijbelse tekst ontdekken en die kunnen integreren in hun eigen levensgang.

In dit boek biedt Gräb (hoogleraar praktische theologie aan de Humboldt Universiteit in Berlijn) een samenhangende homiletiek, geschreven vanuit zijn visie op de praktische theologie als cultuurhermeneutiek. Ik plaats hierbij enkele kanttekeningen:

- De aandacht voor de menselijke ervaring en de retorica heeft in de Duitstalige homiletiek eind 20^e eeuw en begin 21^e eeuw verschillende vormen aangenomen. In feite worden thema's uit de oudere

'moderne theologie' opnieuw doordacht en Gräb hamert vooral het belang van de menselijke subjectiviteit als typerend voor de protestantse geloofspraktijk.

- De nadruk op de hermeneutiek als zingeving op het gebied van levenservaringen krijgt iets vermoeiends in dit boek. Het interpretatieschema is zo overduidelijk aanwezig, dat de inhoudelijke theologische thema's op afstand blijven. Wat houden genade en de rechtvaardiging van de goddeloze concreet in? In welke zin biedt de christelijke preek hoop in de ambivalenties van het leven?
- Dat religie ontwaakt, c.q. ontstaat als we aangesproken worden – dat blijft wel een belangrijk argument om de preek in ere te houden. Hoewel Gräb daar invulling aan geeft vanuit Schleiermacher's visie op de religieuze communicatie (als interactieproces), heeft hij toch wel een belangrijk punt te pakken. Het geloof is uit het gehoor. In de preek verwoorden we het geloofsgeheim en zo wordt het geloofsleven gestimuleerd en geactiveerd. De vraag is: lukt dat nog in onze overwegend seculiere cultuur? Gräb zou er goed aan doen zijn hermeneutische veren wat af te schudden en meer inhoudelijk te reflecteren op de beleving van God drie-enig.

Driebergen

F.G. Immink

Peter van de Kamp, *Verhalen om te leven: Levensverhalen in het pastoraat* (Utrecht: Kok, 2013), 172 p., € 15,99 (ISBN 9789043521871).

Sinds zo'n twee decennia is de narratieve benadering een dominant paradigma in het pastoraat. De mens is een vertellend wezen.

Door het levensverhaal – hoe gefragmenteerd ook – te vertellen, vindt integratie van de eigen identiteit plaats en wordt het leven in een breder perspectief geplaatst. Ieder die ervaring heeft met pastorale gesprekken herkent hier iets van: gesprekken bestaan vaak uit kleine stukjes verhaal. De narratieve benadering biedt een specifieke pastorale methodiek. Tegelijk dient zich op een meer theoretisch niveau de vraag aan hoe de benadering theologisch te funderen is. Met beide vragen houdt Van de Kamp, docent pastoraat in Kampen, zich bezig. Na enkele omtrekkende bewegingen, onder meer over de verhouding van theologie en sociale wetenschappen (hoofdstuk 2), waarin de auteur zich positioneert binnen de praktisch-theologische en hermeneutische benadering van Kees de Ruijter, emeritus hoogleraar praktische theologie in Kampen, bespreekt hij eerst een aantal centrale concepten in de narratieve benadering om vervolgens de verbinding met de theologie te leggen (hoofdstukken 3 en 4). Daarna komt aan de orde welke vaardigheden ('narratieve competenties') dit van de pastor vraagt (hoofdstuk 5). In het slot-hoofdstuk beschrijft de auteur de gemeente als thuisbasis van het pastoraat waar het verhaal van God wordt doorverteld door predikanten, ouderlingen en gemeenteleden.

Van de Kamp brengt in kort bestek veel concepten en theoretische invalshoeken bij elkaar en illustreert deze door middel van voorbeeldverhalen en casussen. Toch ligt zijn interesse vooral bij de manier waarop het narratief pastoraat zich verhoudt tot de gereformeerde theologie, want zo vraagt hij zich direct aan het begin van het boek af: 'Hoe ziet een gereformeerd-theologisch profiel van narratief pastoraat eruit?' Wij zijn niet alleen mensen 'met een verhaal' (hoofdstuk 3), maar ook mensen 'in Gods verhaal' (hoofdstuk 4). Dit onderscheid markeert het ver-

schil tussen een sociaal-wetenschappelijk en een theologisch perspectief op het levensverhaal en de biografie. Van de Kamp stelt een kleine bijbelse antropologie voor op basis van de bekende heilshistorische begrippen schepping, zondeval, verlossing/vernieuwing en voleinding. De chronologie in de Bijbel structureert daarmee het 'verhaal van de mens' (98). Op deze manier wil hij voorkomen dat er eenzijdig psychologisch of constructionistisch over de mens gesproken wordt. Terecht vraagt Van de Kamp aandacht voor het eigen perspectief dat de bijbelse openbaring geeft op het mens-zijn, zonder deze theologische lijnen op te laten gaan in de narrativiteit. Hoewel het begrip 'heilsgechiedenis' bij Van de Kamp niet zo prominent aanwezig is – hij spreekt liever van 'het drama van de wereldgeschiedenis', waarbij 'drama' staat voor 'narratief met een plot' – laat hij de vitale momenten ('gebeurtenissen') van schepping, val, verlossing en voleinding niet opgaan in de hermeneutiek. Ze representeren de vier manieren waarop de mens gerelateerd is aan God, als scheepsel, zondaar, verlost en volmaakt. In de pastorale methodiek, zo stelt de auteur voor, kan het bijbelse perspectief in het bepalen van het 'plot' van het levensverhaal behulpzaam zijn, zodat er ruimte komt voor 'replotting' (Donald Capps). In een gedetailleerd uitgewerkte casus laat de auteur zien hoe dit in de pastorale begeleiding zou kunnen (hoofdstuk 5).

Van de Kamp signaleert terecht dat de narratieve benadering in het pastoraat een sterke antropologisering met zich meebrengt. Toch heeft zijn inzet bij de heilsgebeurtenissen en de bijbelse 'fasering' van de geschiedenis ook een keerzijde. Waar het narratieve pastoraat de nadruk legt op de individualiteit, de keuzebiografie (voor zover dat een bruikbaar begrip is) en het gefragmenteerde

bestaan, heeft deze bijbelse inzet van Van de Kamp tot gevolg dat het meer over 'de' mens gaat, dan over 'deze' mens. De mensheid staat tussen verlossing en voleinding. Dat is een belangrijke theologische lijn die pastoraal te gelde moet worden gemaakt, waarbij de mens ook altijd tegelijk schepsel en zondaar is. De vraag komt op waarom Van de Kamp niet heeft gekozen om het theologische perspectief meer 'heilsordelijk' in te vullen. Begrippen als rechtvaardiging en heiliging helpen om de dynamiek van het geleefde leven ook individueel in beeld te brengen. Tegelijk kunnen theologische begrippen als bekering, verzoening, hoop et cetera goed in verband worden gebracht (zonder samen te

vallen) met intrapsychische en sociale processen van verandering, groei en belemmering, emotionele en persoonlijkheidsaspecten. Met deze kanttekening blijft het gesprek gaande over de praktisch-theologische methodiek. Van de Kamp heeft een waardevolle aanvulling geschreven op de bestaande literatuur over narratief pastoraat, vooral vanwege het eigen accent op de gereformeerde traditie en de doordenking daarvan voor de pastorale methodiek. Daarbij zijn pastores vooral geholpen met de gedegen doordenking van de pastorale praktijk aan de hand van levendige casusbeschrijvingen.

Groningen

T.T.J. Pleizier

Boekaankondigingen

J. Bolt, *Bavinck on the Christian Life: Following Jesus in faithful service* (Wheaton: Crossway, 2015), 266 p., \$ 12.46 (ISBN 9781433540745).

In de serie 'On the Christian Life' verscheen een mooi deeltje van John Bolt over Herman Bavinck. Bolt zet in met een verwijzing naar een uitspraak van Franklin dat veel mensen de geboorte van Jezus viëren, maar dat slechts weinigen Hem volgen. Hiermee is de toon gezet en de relevantie van dit deeltje onderstreept. Bolt geeft de brede structuren van het christelijke leven, zoals deze gegeven zijn in Bavincks opvattingen over Gods beeld, de wet en de eenheid met Christus. Een treffend punt is dat de scheping bij Bavinck een eschatologisch karakter heeft. Vervolgens krijgt dit concreet gestalte in het volgen van Jezus en de christelijke visie op de wereld. In dit thema komt het trinitarische en organische karakter van Bavincks denken aan de orde. Het derde hoofddeel past dit alles toe op huwelijk en gezin, werk en roeping, cultuur en opvoeding om met de samenleving te eindigen. Hier blijkt hoe het sociale vraagstuk Bavinck heeft bezighouden.

W. van Vlastuin

Jochem Douma, *Psalmen: Commentaar op Psalm 76-110* (Kampen: Brevier, 2016), 414 p., € 29,90 (ISBN 978491583872).

Met dit derde commentaar hoopt de vrijge-maakt gereformeerde ethicus van de Theologische Universiteit Kampen op voltooiing van dit respectabele project. Elke commentaar heeft per hoofdstuk een vaste vierdelige

opzet: 'uitleg,' algemeen thema,' van OT naar NT' en 'voor vandaag'.

De auteur stelt dat het Oude Testament niet kan worden gelezen zonder het Nieuwe Testament erin te betrekken; maar wie de tekst van het Oude Testament uitlegt moet er niet alvast het Nieuwe Testament instoppen. Beide testaments, hoewel onderling verbonden, hebben hun eigen inhoud.

Douma beluistert in OT en NT het Woord van God zoals het in de reformatorische geschriften is uitgelegd maar maakt ook kritische opmerkingen over de exegetische traditie waarin hij is opgegroeid. Hij put daarbij uit een breed scala van literatuur, van middeleeuwse rabbijnse tot recente commentaren. Hij mocht ook putten uit een niet eerder uitgegeven commentaar van J. Ridderbos. De psalmen worden vers voor vers uitgelegd, waarna een centraal thema wordt behandeld.

Huizen

J. van der Graaf

Jochen Klepper, *Het licht breekt door de wolken* (Heerenveen: Royal Jongbloed 2016), 96 p., € 12,95 (ISBN 9789063537180).

Vorig jaar verscheen een Nederlandse vertaling van een selectie uit de dagboeken van Jochen Klepper (1903-1942), Duits lieddichter en romanschrijver, onder de titel *Onder de schaduw van uw vleugels*. Klepper was gehuwd met een Joodse vrouw. Toen het vangnet van de nazi's voor zijn vrouw steeds dreigender werd, besloot Klepper, samen met zijn vrouw en jongste dochter, tot een zelfgekozen dood aan het gas.

In 1938 schreef hij in zijn dagboek, toen hij de drukproef van zijn liederenbundel

Kyrie had gecontroleerd: 'De situatie lijkt zo vreedzaam (...) maar we zijn allemaal op het laatste voorbereid.'

Nu heeft Titia Lindeboom, die de dagboeken had vertaald, ook de liedbundel, die is opgezet in de gang van het kerkelijk jaar, in dichterlijke taal overgezet in het Nederlands, in totaal 29 liederen. De liederen zijn 'pastoraal en met pijn gemengd' schrijft Ria Borkent in een voorwoord. Enkele liederen kregen al een plaats in het *Liedboek voor de kerken* (1973). De bundel bevat melodiesuggesties bij een aantal van de liederen, aangevuld met 16 melodieën van Frederikus G. aan het Rot. De liederen hebben 'een tijdloze kern', zegt Borkent, te weten 'de lofzang op Gods reddingswerk'. Intiem, troostrijk, in eenvoudige en rake taal, 'zonder ook maar ergens aan diepgang te verliezen', schrijft de vertaalter in een nawoord. Raak getypeerd!

Huizen

J. van der Graaf

H.C. van der Meulen e.a., *12 artikelen over bidden* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2016), 72 p., € 8,90 (ISBN 9789023970552).

In de serie 'Geloven op goede gronden' verscheen een deeltje over het bidden. Twaalf auteurs schrijven over onder meer de schroom om te bidden, het 'Onze Vader', genezing op het gebed, bidden met kinderen, vreugde en verdriet in het bidden en het bidden met andersgelovigen. Aangezien het in het bidden om 'het voornaamste stuk van de dankbaarheid' gaat, zitten we hier in het hart van het christelijke leven en zo ook in de diepste vragen van het hart. De bange vraag kan opkomen of God ons wel hoort. Een goede aanwijzing in het boekje vond ik de oproep om concreter te bidden om ook concreter de verhooring op het gebed te zien. In

het hoofdstuk over de lof was het een treffer dat de aanbidding van God ook in de nood functioneert. Het lijkt mij terecht dat het bidden in een interreligieuze bijeenkomst onder kritiek wordt gesteld, het lijkt mij niet terecht dat een hoofdstuk over schuldbelijdenis ontbreekt.

W. van Vlastuin

G.J. Mink, *Messiasbelijdende Joden in Israël: Een beknopte verkenning* (Apeldoorn: Willem de Zwijgerstichting, 2016), 43 p., € 5,25 (ISBN 9789072462596).

De predikant van de gereformeerde kerk van Herwijnen laat in het notenmateriaal een scala van publicaties met betrekking tot de Messiasbelijdende Joden de revue passeren. In de inleiding zet hij in met de woorden 'God heeft Joods vlees aangenomen. Jezus was een Joodse man'. Hij schetst vervolgens wel en wee van de Messiasbelijdende Joden in drie hoofdstukken: 'De apostolische tijd', 'De na-apostolische tijd' en 'Messiasbelijdende Joden in de staat Israël'. Zeer informatief.

Het slothoofdstuk draagt de titel 'Dubbele en meervoudige verbondenheid'. Het 'dubbele' slaat op onze verbondenheid met Christus en de Messiasbelijdende Joden. Het meervoudige slaat op de onopgeefbare verbondenheid met Israël en met de Palestijnse christenen.

De slotzin luidt dat we via de Messiasbelijdende Joden verbonden zijn met het *hele* volk Israël. Op grond van de beloften in Romeinen 9-11 toch een *rechtstreekse* verbondenheid? En de landbelofte 'geloofsvoorwaardelijk' (met verwijzing naar onder anderen H. de Jong in *Reformatiorische Stemmen* 11/1)? Dat had nadere uitwerking verdiend.

Huizen

J. van der Graaf

M.A. van Willigen, *Bidden met Augustinus in de vroege kerk* (Heerenveen: Royal Jongbloed, 2012), 635 p., € 14,95 (ISBN 9789460730184).

In deze dwarsligger zijn meer dan 200 gebeden van Augustinus uit zijn 'Belijdenissen' samengebracht en aangevuld met 40 gebeden van andere geloofsgetuigen uit de vroege kerk. Het zijn stuk voor stuk inspirerende teksten uit het gebedsleven van belijdende christenen. Deze bundel is geschikt voor persoonlijke bezinning. Ik citeer een bekend gebed van Augustinus:

'Te laat heb ik u lief gekregen [mijn God],
o Schoonheid [zo wil ik U noemen]
Zie, U was wel in mijn binnenste,
maar ik was buiten, daar zocht ik U'.

Driebergen

F.G. Immink

M.A. van Willigen, *Met Christus verbonden. Leven uit doop en avondmaal in de Vroege Kerk* (Heerenveen: Groen, 2016), 202 p., € 14,95 (ISBN 9789088971242).

Dit boek vormt een tweeluik met *Christus volgen. Doop en avondmaal in de Vroege Kerk*. Het nieuwtestamentische thema wordt uitgewerkt in de catecheses en preken van Chrysostomus. Centraal staat de vraag hoe de gelovigen in het 'krachtenveld' van Antiochië aan Christus verbonden waren. Voor het overgrote deel bestaat het boek uit vertaalde teksten van werk van Chrysostomus: diens preek over de doop van Christus, zijn eerste en tweede catechese gericht aan de catechumenen en zijn aanmoedigingen voor hen, zijn preek over Mattheüs 22:1-14 en zijn beschouwing over het lezen van de Heilige Schrift en het apostelambt, met een aansporing aan de 'pasgeborenen'. Zijn adagium was 2 Korinthe 5:17-21.

Afgezien van tijdgebonden en door de context bepaalde elementen en vermaningen, biedt het werk van deze 'trouwe prediker van de genade van God' voldoende stof voor tijdbetrokken overdenking van de rijke betekenis van doop en avondmaal, beide gelijkelijk gewaardeerd.

Huizen

J. van der Graaf